

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Факультет соціальних наук
(повне найменування факультету)

Психологія
(повне найменування кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (роботи)

магістр
(ступінь вищої освіти)

на тему Психологічні особливості агресивності молодших підлітків на етапі
адаптації до нових умов навчання
(назва теми)

Виконав: студент 2 курсу,
групи СН-112м
Спеціальності 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Освітня програма (спеціалізація)

Психологія

ВОЛИК В.В.
(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Керівник КОВАЛЬ В.О.
(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

Рецензент КОВАЛЬ В.В.
(ПРИЗВИЩЕ та ініціали)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»
(повне найменування закладу вищої освіти)

Факультет _____ соціальних наук _____
Кафедра _____ «Психологія» _____
Ступінь вищої освіти _____ магістр _____
Спеціальність _____ 053 Психологія _____
(код і найменування)
Освітня програма (спеціалізація) _____ Психологія _____
(назва освітньої програми (спеціалізації))

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«01» вересня 2023 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТА

ВОЛИКА Владислава Володимировича

(ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи) Психологічні особливості агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання

керівник проекту (роботи) к.пед.н., доцент КОВАЛЬ Владислав Олександрович
(науковий ступінь, вчене звання, ПРИЗВИЩЕ, ім'я, по батькові)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «01» вересня 2023 року № 331

2. Строк подання студентом проекту (роботи) «11» грудня 2023 року

3. Вихідні дані до проекту (роботи) 79 сторінок, 5 таблиць, 7 рисунків, 62 джерела, 4 додатки.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) визначити суть та підходи до виявлення агресивності молодших підлітків; дослідити особливості проявів агресивності у молодшому підлітковому віці, особливо в контексті їх адаптації до нових умов; оцінити особливості адаптації молодших підлітків до нових умов навчання та змін у їх соціальному оточенні; розробити організаційно-методологічні особливості вивчення психологічних особливостей агресивності серед підлітків; вивчити причини агресивності молодших підлітків у процесі їх адаптації до нових умов навчання; формування передумов для зменшення агресивності молодших підлітків на етапі їх адаптації; обґрунтувати доцільність створення профілактично-коректувальних програм для зменшення агресивності серед молодших підлітків.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) Таблиця 1.1. Порівняння визначення агресії та агресивності; Рис. 1.1. Класифікація агресивності підлітків за різними ознаками; Таблиця 1.2. Психологічні особливості

підлітків молодшого віку; Рис. 1.2. Чинники агресії підлітків молодшого віку; Рис. 2.1. Етапи організації здійснення аналізу рівня агресивності серед підлітків молодшого віку; Таблиця 2.1. Методологічний інструментарій для оцінювання агресивності підлітків; Рис. 2.2. Результати опитування для визначення виду агресії серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод. А); Рис. 2.3. Результати опитування для визначення оцінки ворожості серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод.Б); Рис. 2.4. Результати опитування для визначення напрямів вирішення агресивності серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод. В); Таблиця 2.2. Ключові чинники, що можуть мати вплив на формування агресивності молодших підлітків; Рис. 2.5. Основні причини агресивності, що виявлені серед молодших підлітків за результатами опитування (Дод. Г).

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	ПРІЗВИЩЕ, ініціали та посада консультанта	Дата, підпис	
		завдання видав	прийняв виконане завдання
1	КОВАЛЬ В.О., доцент	22.09.2023	05.10.2023
2	КОВАЛЬ В.О., доцент	06.10.2023	19.10.2023
3	КОВАЛЬ В.О., доцент	20.10.2023	28.10.2023
Норм-ль	ГАРМАШ А.О., викладач	09.12.2023	11.12.2023

7. Дата видачі завдання «29» серпня 2023 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1	Узгодження теми та затвердження завдання на дипломний проект (роботу)	29.08.2023	
2	Збір матеріалу та вивчення літературних джерел на дипломний проект (роботу)	30.08.2023	
3	Затвердження теми	01.09.2023	
4	Складання змісту	20.09.2023	
5	Виконання першого розділу	22.09.2023	
6	Виконання другого розділу	06.10.2023	
7	Виконання третього розділу	20.10.2023	
8	Формування висновків	28.10.2023	
9	Перевірка роботи керівником	01.11.2023	
10	Оформлення дипломного проекту (роботи)	04.11.2023	
11	Нормоконтроль та перевірка на запозичення	09.11.2023	
12	Попередній захист дипломного проекту(роботи)	11.12.2023	
13	Подання роботи на кафедру	11.12.2023	
14	Одержання відгуку та рецензії	14.12.2023	

15	Захист дипломної роботи	19.12.2023	
----	-------------------------	------------	--

Студент _____ Владислав ВОЛИК
 (підпис) (Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

Керівник проекту (роботи) _____ Владислав КОВАЛЬ
 (підпис) (Ім'я ПРІЗВИЩЕ)

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 78 с., 62 джерел, 5 табл., 7 рис., 4 додатки.

Об'єкт дослідження: поведінка молодших підлітків за результатами опитування.

Предмет дослідження: психологічні особливості агресивності молодших підлітків на етапі їх адаптації до нових умов навчання.

Мета дослідження – розробка комплексного механізму для вирішення проблеми агресивної поведінки серед молодших підлітків, особливо в контексті їх адаптації до нових умов навчання та соціального оточення на основі поставленого експерименту, що дозволяє ідентифікувати проблеми агресивності серед підлітків.

У роботі встановлено, що агресивність підлітків – це складне багатоаспектне явище, що характеризує специфічний стан особи, який проявляється у постійному або регулярному виявленні негативних фізичних, вербальних чи психологічних дій щодо інших осіб або самого себе; запропоновано розроблення комплексної профілактично-коректувальної програми, яка орієнтована на розвиток важливих навичок у молодших підлітків. Її основне завдання полягає в навчанні дітей ефективним методам згладження конфліктів, розвитку навичок командної роботи та підвищенні самооцінки.

Практична значущість дослідження полягає у розробці ефективних інструментів та стратегій для виявлення, корекції та профілактики агресивної поведінки серед молодших підлітків, що сприяє поліпшенню їхнього психологічного благополуччя. Це забезпечує практичну допомогу психологам, педагогам та батькам у вирішенні проблем, пов'язаних з агресивною поведінкою у шкільному та сімейному середовищі.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, МОЛОДШІ ПІДЛІТКИ, КОРЕКЦІЯ ТА ПРОФІЛАКТИКА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ МОЛОДШОГО ВІКУ	12
1.1. Суть та підходи до виявлення агресивності молодших підлітків.....	12
1.2. Особливості проявів агресивності у молодшому підлітковому віці в умовах адаптації.....	19
1.3. Особливості адаптації молодших підлітків до нових умов навчання	26
Висновок до розділу 1	344
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ УМОВ НАВЧАННЯ	377
2.1. Організаційно-методологічні особливості вивчення психологічних особливостей агресивності серед підлітків	377
2.2. Вивчення причин агресивності молодших підлітків при адаптації до нових умов навчання	49
Висновок до розділу 2.....	555
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗМЕНШЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ УМОВ НАВЧАННЯ.....	57
3.1. Формування передумов зменшення агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання.....	57
3.2. Обґрунтування доцільності створення профілактично-коректувальних програм зі зменшення агресивності молодших підлітків	64
Висновок до розділу 3.....	73
Висновки.....	75
Список використаних джерел.....	79
ДОДАТКИ	877

ВСТУП

Актуальність. Актуальність дослідження психологічних особливостей агресивності молодших підлітків, особливо в контексті їх адаптації до нових умов навчання, є надзвичайно важливою в сучасному українському суспільстві. Підлітковий вік завжди був періодом значних емоційних та поведінкових змін. Однак, в Україні, де триває війна вже більше двох років, ці звичайні виклики підліткового віку посилюються через зовнішні фактори. Війна вносить додатковий рівень стресу та невизначеності у життя молодих людей, що може підсилювати агресивні поведінки та ускладнювати процес їх адаптації до нових соціальних та освітніх умов.

Агресивність у підлітків, як показує дослідження, може виявлятися через різні форми, від прямої фізичної агресії до більш прихованих форм. Це може бути вербальна агресія чи ненасильницька поведінка, що пов'язано не тільки з внутрішніми психологічними процесами, але й з зовнішніми факторами, такими як сімейні обставини, соціальне оточення та освітнє середовище. Соціальна несправедливість, конфлікти в школах та сімейні проблеми можуть сприяти формуванню агресивних відповідей у підлітків.

Важливість розуміння цієї проблеми в сучасній Україні є ще більш актуальною, враховуючи триваючу російсько-українську війну та її вплив на психологічний стан молоді. Під час війни емоційний та психологічний стан підлітків піддається ще більшому випробуванню. Вони постійно зіштовхуються з негативними емоціями, що може викликати страх, тривогу, а також підвищувати рівень агресії.

На тлі цих викликів, важливо зосередитися на розробці та впровадженні ефективних стратегій і програм, які б допомогли підліткам адаптуватися до змінених умов навчання та соціалізації. Це включає не тільки роботу з самими підлітками, але й з їх батьками та освітніми закладами. Надання емоційної підтримки, розвиток навичок вирішення конфліктів, зміцнення вміння

співпрацювати та розвивати здорові міжособистісні відносини є ключовими для забезпечення психологічного благополуччя молодих людей в ці непрості часи.

Таким чином, тема психологічних особливостей агресивності молодших підлітків набуває особливої ваги в контексті сучасних соціальних та політичних реалій України. Потреба у всебічному підході до розуміння та вирішення цієї проблеми є очевидною, що вимагає злагоджених зусиль з боку психологів, освітян, батьків та політиків.

Мета дослідження – розробка комплексного механізму для вирішення проблеми агресивної поведінки серед молодших підлітків, особливо в контексті їх адаптації до нових умов навчання та соціального оточення на основі поставленого експерименту, що дозволяє ідентифікувати проблеми агресивності серед підлітків.

Для досягнення мети дослідження, необхідно виконати наступні *завдання*:

1. Визначити суть та підходи до виявлення агресивності молодших підлітків. Це включає систематизацію існуючих теоретичних підходів, методів оцінки та виявлення агресивної поведінки в цій віковій категорії.

2. Дослідити особливості проявів агресивності у молодшому підлітковому віці, особливо в контексті їх адаптації до нових умов. Це передбачає збір, аналіз та групування форм та проявів агресивної поведінки та їх зв'язку з процесом адаптації підлітків.

3. Оцінити особливості адаптації молодших підлітків до нових умов навчання та змін у їх соціальному оточенні. Це включає оцінку факторів, що впливають на адаптаційний процес, і їх вплив на поведінкові реакції підлітків на основі критичного огляду наукової літератури.

4. Розробити організаційно-методологічні особливості вивчення психологічних особливостей агресивності серед підлітків. Це задача передбачає постановку та реалізацію експерименту – опитування школярів Львова, за результатами якого можна буде визначити ключові проблеми агресивності.

5. Вивчити причини агресивності молодших підлітків у процесі їх адаптації до нових умов навчання. Завдання передбачає аналіз результатів опитування.

6. Формування передумов для зменшення агресивності молодших підлітків на етапі їх адаптації. Це включає розробку стратегій та підходів, які будуть спрямовані на зниження рівня агресивності серед цієї вікової групи.

7. Обґрунтувати доцільність створення профілактично-коректувальних програм для зменшення агресивності серед молодших підлітків. Завдання передбачає аналіз ефективності існуючих програм та розробку нових, більш ефективних методів корекції та профілактики.

Об'єкт дослідження – поведінка молодших підлітків за результатами опитування. В контексті цього дослідження, агресивна поведінка розглядається як комплексна психологічна та поведінкова проблема, яка включає різні форми агресії (фізичну, вербальну, пасивну тощо) та відображається у поведінці підлітків у різних ситуаціях, зокрема під час адаптації до нових умов навчання та змін у їх соціальному оточенні.

Предмет дослідження – це психологічні особливості агресивності молодших підлітків на етапі їх адаптації до нових умов навчання. Предмет включає в себе вивчення причин та факторів, що впливають на агресивну поведінку, аналіз особливостей цієї поведінки в залежності від індивідуальних та зовнішніх умов, а також розробку і впровадження стратегій та методів зменшення агресивності та підтримки підлітків у процесі адаптації.

Інформаційна база дослідження агресивності молодших підлітків базувалася на опитуванні, проведеному у листопаді 2023 року, в ході якого було зібрано дані від 100 учасників, що відповідають віковій категорії молодших підлітків. Опитування охоплювало розгляд і дотримання етичних принципів, включаючи урахування вікових особливостей респондентів та уникнення питань, які могли викликати дискомфорт чи стрес, забезпечуючи дотримання конфіденційності та точність вибору запитань для глибокого аналізу причин агресії.

Новизна дослідження полягає у наступному:

вперше:

запропоновано комплексний підхід, який охоплює не лише виявлення та аналіз агресивної поведінки серед молодших підлітків, але й глибоке дослідження

причин і факторів, що сприяють агресивності в контексті їх адаптації до нових умов навчання;

розроблено:

комплексні методи оцінки агресивності, які враховують специфіку молодшого підліткового віку та змінні умови їх навчання та соціалізації;

удосконалено:

категорійно-критеріальний апарат. На основі дослідження уточнено та розширено категорії та критерії для визначення різних форм і рівнів агресивності, що враховує як внутрішні психологічні, так і зовнішні соціальні фактори;

визначено:

особливості проявів агресивності серед молодших підлітків в умовах адаптації до навчання у старшій школі.

Методи і методологія. У дослідженні використовувалися різноманітні методи, включаючи кількісні та якісні підходи. Кількісний аналіз базувався на стандартизованих опитувальниках і анкетах, що дозволили зібрати об'єктивні дані від великої кількості респондентів. Якісний аналіз включав інтерв'ю, спостереження та вивчення випадків, що надали глибший внутрішній погляд на індивідуальні відмінності та особливості поведінки підлітків. Також застосовувалися методи теоретичного аналізу наукової літератури, які допомогли у формуванні теоретичної бази та визначенні основних концептуальних підходів у вивченні агресивності.

Практичне значення. Практичне значення дослідження полягає у розробці ефективних інструментів та стратегій для виявлення, корекції та профілактики агресивної поведінки серед молодших підлітків, що сприяє поліпшенню їхнього психологічного благополуччя. Це забезпечує практичну допомогу психологам, педагогам та батькам у вирішенні проблем, пов'язаних з агресивною поведінкою у шкільному та сімейному середовищі.

Структура. Магістерська робота складається з трьох розділів. Перший розділ теоретичного змісту, в ньому викладено теоретичні основи формування підліткової агресії, подано основні види агресивності та її причини. Другий розділ має

аналітичний зміст. Він присвячений аналізу результатів опитування підлітків молодшого віку з використанням статистичних методів та опрацювання наукової літератури. Третій розділ має рекомендаційний зміст, він присвячений пошуку оптимальних стратегій вирішення питань агресивності серед підлітків молодшого віку, що знаходяться на етапі переходу до старшої школи. Загальний текст магістерської роботи викладений на 78 сторінках. Робота містить 4 додатки, 5 таблиць, 7 рисунків. Список літератури складається з 62 джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ВИЗНАЧЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКІВ МОЛОДШОГО ВІКУ

1.1. Суть та підходи до виявлення агресивності молодших підлітків

Питанням агресії та агресивної поведінки підлітків присвячена численна кількість наукової літератури. Досліджуючи її, можна виявити різноманітність підходів і трактувань даних понять. Варто виділити декілька праць, які присвячені різним підходам до виявлення агресивності. Зокрема, це праця А.Ш. Апішевої [4], що зосереджується на конфліктних взаємовідносинах між сучасною молоддю та їхніми батьками, підкреслюючи значення сімейних відносин у формуванні агресивних тенденцій. З.Р. Кісіль [28] досліджує психологічні особливості агресивності у підлітковому віці, наголошуючи на важливості цього етапу розвитку особистості для розуміння агресивних поведінкових моделей. В.Р. Павелків [39] розглядає агресію як феномен сучасності, особливо в контексті молодіжних субкультур, де агресія може бути виражена через символічні та культурні форми. М.В. Папуча [40] зосереджується на проблемах психології особистісного розвитку, де агресія виступає як важливий фактор, що впливає на формування особистості. У монографії М.В. Папучі та Т.Д. Кричківської [41] агресія розглядається в контексті розвитку особистості, соціалізації та виховання, підкреслюючи її соціально-психологічні аспекти. Теорія агресії і наслідування, запропонована Міллером та Доллардом [47], виокремлює психологічні механізми, через які індивіди отримують приклад і навчаються агресивній поведінці.

Е. Фром [50] у своїй праці "Анатомія людської деструктивності" глибоко аналізує коріння агресії та деструктивності в людській природі, вказуючи на їх біологічні та соціальні витоки. Н. Хімеон [51] досліджує становлення самосвідомості у підлітків, підкреслюючи важливість агресії у формуванні почуття дорослості, самоствердження та самооцінки.

Кожне з цих досліджень пропонує унікальний погляд на агресію та агресивну поведінку, демонструючи їхню складність та багатогранність. Вони показують, що

агресія може бути результатом як внутрішніх психологічних процесів, так і зовнішніх соціальних впливів. Таким чином, розуміння агресії вимагає інтегративного підходу, який враховує багато факторів.

У психологічному дискурсі концепції "*агресії*" та "*агресивності*" часто вживаються як взаємопов'язані, але також і як окремі поняття. Це вимагає уточнення їх характеристик та особливостей. Часто для розуміння цих понять вдаються до аналізу їх семантичного поля, особливо звертаючи увагу на словникові дефініції. Ці визначення, хоч і не завжди точно відображають наукову специфіку, проте надають узагальнену картину явища, яке вони описують.

Відповідно до визначень, поданих у словниках, зокрема "Нова Колумбійська Енциклопедія", агресія інтерпретується як "форма поведінки, що виявляється у вираженому фізичному або вербальному нападі". Таке визначення наголошує на зовнішніх, помітних проявах агресії. "Словник сучасної англійської мови" Лонгмана розглядає агресію як провокований акт, схильність до конфлікту, суперечки, боротьби або війни, акцентуючи на взаємодії як ключовому елементі агресивної поведінки.

З іншого боку, в "Американській Енциклопедії" агресія розуміється як емоційна реакція, що виникає через фрустрацію (наявність перешкоди до досягнення бажаної мети чи потреби). Цей підхід зосереджується на внутрішніх емоційних станах, які провокують агресивні дії.

Наукове дослідження демонструє, що чітке визначення агресії та агресивності не існує через різноманітність теоретико-методологічних підходів. А.Ш. Апішева [4] зазначає, розглядаючи існуючі визначення агресії, що вони часто є суперечливими. Така різноманітність поглядів вимагає проведення історичного огляду розвитку теорій, що пояснюють ці феномени людської поведінки. З.Р. Кісіль [28] є одною з авторів, хто надав психологічні характеристики агресивної поведінки. Вона вважає, що агресія зумовлена інстинктами, включаючи інстинкт ворожості, який пов'язаний з негативними емоціями. Авторка наголошує на важливості емоцій у розвитку індивіда та складності їх вивчення.

В.Р. Павелків [38], в свою чергу, відзначав, що агресія та агресивність можуть проявлятися в різних формах, включаючи фізичні, сексуальні, емоційні, економічні чи психологічні дії, або загрози таких дій, які впливають на іншу людину. Він також вказував на агресивність як на стійку характеристику особи, що відображає схильність до поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди. М.В. Папуча [40], В.П. Кутішенко [33] вивчаючи ці терміни, звертала увагу на їх застосування до опису різноманітних насильницьких дій. Вона підкреслювала, що розуміння агресії та агресивності вимагає глибокого аналізу різних аспектів людської психіки та поведінки, при цьому агресія – це дія, а агресивність – стан особи.

Узагальнюючи результати дослідження наукової літератури, можна визначити різницю у підходах до визначення агресивності (табл.1.1).

Таблиця 1.1 – Порівняння визначення агресії та агресивності

Категорія	Агресія	Агресивність
Апішева А.Ш.	Форма поведінки з помітним фізичним або вербальним нападом	Стійка характеристика особи, що відображає схильність до моральної чи фізичної шкоди
Кісіль З.Р.	Зумовлена інстинктами, зокрема інстинктом ворожості	Схильність до поведінки, яка викликана негативними емоціями
Павелків В.Р.	Проявляється у фізичних, сексуальних, емоційних чи психологічних діях	Вороже чи шкідливе ставлення, яке може призвести до конфлікту
Папуча М.В.	Насильницькі дії або загрози дій	Постійний афективний стан, такий як гнів або ворожість

Примітка: систематизовано автором

На основі дослідження наукової літератури можна зробити висновок, що *агресивність підлітків – це складне багатоаспектне явище, що характеризує специфічний стан особи, який проявляється у постійному або регулярному виявленні негативних фізичних, вербальних чи психологічних дій щодо інших осіб або самого себе.*

Різні вчені підходять до аналізу структури, різновидів та способів прояву агресивних дій, класифікуючи агресію на основі її спрямування (чи вона спрямована назовні чи проти самого себе) та інтенцій (чи служить вона

інструментальним цілям або ж є виявом ворожості). Вони також вивчають різні методи вияву агресивних дій, включаючи фізичні та словесні прояви, які можуть бути як прямими, так і непрямыми, та розглядають роль ініціативи в агресивних діях, будь то активна ініціатива або оборонна реакція.

Науковці на зразок З. Фрейда, Д. Долларда, А. Бандури та інших акцентують на впливі *демографічних, особистісно-психологічних та соціокультурних факторів*, які можуть безпосередньо чи опосередковано сприяти розвитку агресивних тенденцій та формуванню конкретних варіантів агресивної поведінки, це стає основою формування різних видів агресії. Автори підкреслюють, що багато з цих детермінант взаємопов'язані з загальновідомими причинами агресії, такими як домашнє насильство, вплив негативних субкультур та особливості характеру [12].

Ключові чинники, що ведуть до підвищення агресивності, включають зростання ворожості та недовіри, підвищені рівні тривожності та депресії, посилений емоційний відгук, негативне емоційне фарбування, завищену самооцінку, певні особливості в мотиваційній сфері, знижений рівень інтелектуального розвитку, антисоціальні тенденції, заздрість, а також схильність до приписування іншим агресивних інтенцій та інші фактори [37]. Розглянемо види агресивності підлітків, класифіковані за різними ознаками (рис.1.1.)

Зовнішня агресія у молодшому віці підлітків часто виявляється у формі конфліктів із однолітками та дорослими, включаючи авторитети, наприклад учителів. Це може бути відображенням спроб підлітків встановити свою ідентичність та незалежність. В подальшому ми розглянемо наступні види зовнішньої агресії: *фізична агресія, непряма агресія, негативізм та образа*.

На противагу цьому, внутрішня агресія відображається у діях, які шкодять самим підліткам, наприклад, через самопошкодження або самознищувальні поведінкові патерни. Ці дії можуть бути криком про допомогу або способом впоратися з внутрішнім болем або стресом. Також психологи вважають, агресію, направлену до себе способом самовираження підлітків, які здійснюють

самопошкоджуючі дії з подальшою демонстрацією наслідків, зокрема шрамів, порізів тощо.

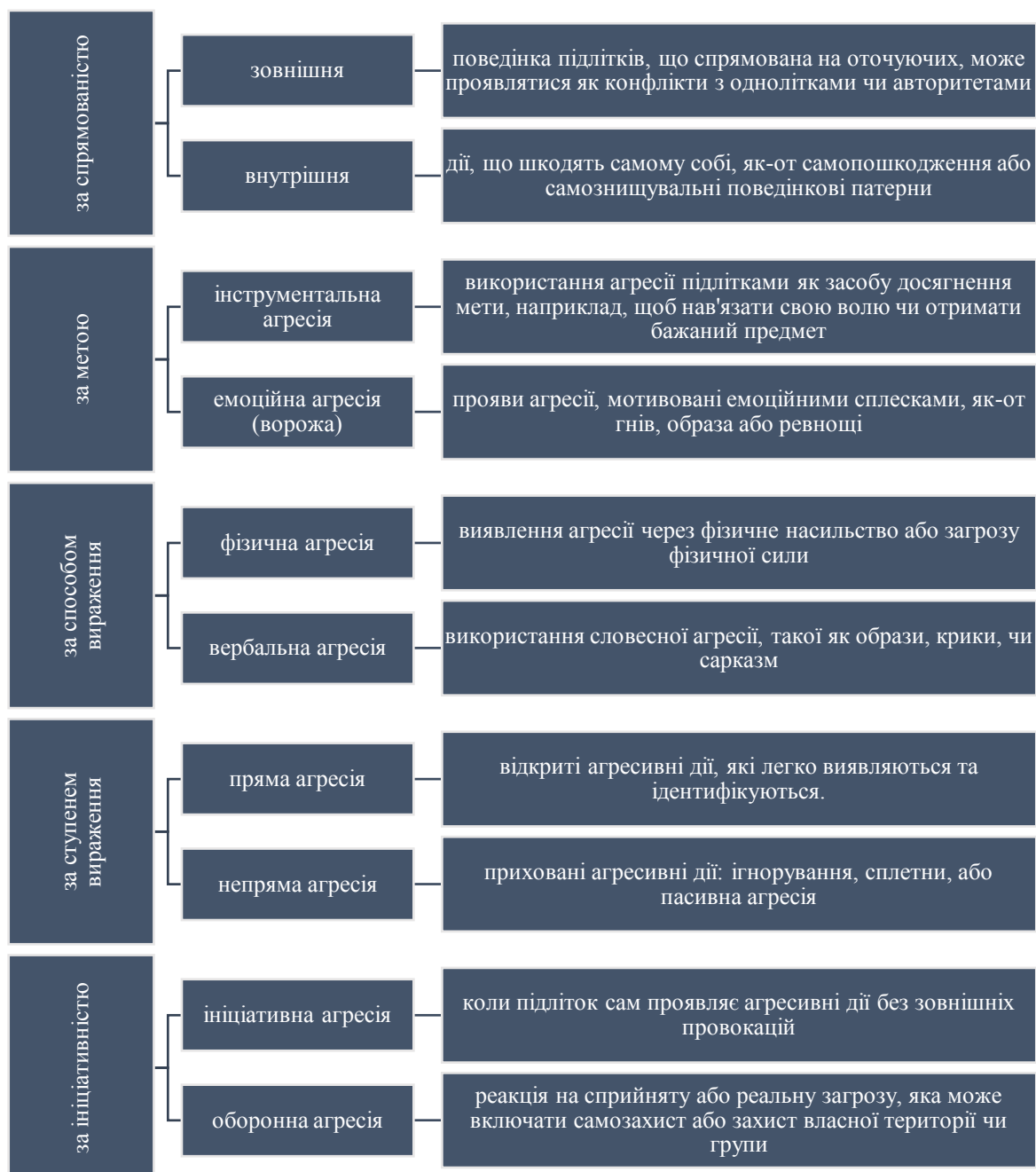

Рис.1.1. Класифікація агресивності підлітків за різними ознаками

Примітка: систематизовано автором

Інструментальна агресія серед підлітків часто використовується як засіб досягнення певної мети, наприклад, щоб нав'язати свою волю іншим або отримати

бажаний предмет чи статус [38]. Цей вид агресії може бути розрахованим та цілеспрямованим. На відміну від цього, емоційна агресія, або ворожа агресія, зазвичай виникає з емоційних сплесків, таких як гнів, образа або ревності. Цей вид агресії є більш спонтанним і часто пов'язаний з нездатністю підлітків ефективно управляти своїми емоціями.

Фізична агресія включає в себе виявлення агресії через фізичне насильство або загрозу фізичної сили. Цей тип агресії легко ідентифікується і часто найбільш видимий. Наприклад, бійки або фізичні напади. Вербальна агресія використовується у формі словесних нападів, таких як образи, крики або сарказм. Це може включати образливі коментарі або навіть загрози, і хоча вона не є фізичною, вона може мати глибокий психологічний вплив.

Пряма агресія зазвичай є відкритою та легко ідентифікованою, наприклад, коли підліток вступає у бійку або відкрито ображає когось. Непряма агресія, з іншого боку, може бути прихованою та менш очевидною, як-от ігнорування, поширення сплетень або пасивно-агресивна поведінка, наприклад, коли підліток говорить образливі речі за спиною іншої людини.

Ініціативна агресія відбувається, коли підліток сам ініціює агресивні дії без зовнішніх провокацій, тоді як оборонна агресія є реакцією на сприйняту або реальну загрозу і може включати самозахист чи захист власної території або групи.

Попри різні види агресії, існують і різні ступені агресії. Агресивність у підлітків може варіюватися від ледь помітної до дуже вираженої, та існує переконання, що деякий рівень агресивності є необхідним для забезпечення активності та незалежності особистості. Її повна відсутність може призвести до пасивності та конформізму, тоді як надмірне проявлення агресивності може перетворити особистість на конфліктну та неспроможну до співпраці. Агресія сама по собі не робить індивіда свідомо небезпечним, оскільки акти агресії не завжди набирають форм, які можна вважати свідомо шкідливими.

Наостанок слід зазначити, що хоча агресія, зазвичай сприймається як негативне явище, вона може мати і позитивні аспекти, особливо в період підліткового молодшого віку. На думку М. Ткалич [48] та А. Злотніков [25],

правильно спрямована агресія може стати каталізатором особистісного зростання та розвитку молодії людини. Психологи виділяють декілька корисних властивостей агресії серед підлітків. Розглянемо їх:

1. агресія як мотиватор до дії. Правильно спрямована злість може підштовхнути підлітка до зміни ситуації, яка викликає незадоволення, спонукаючи до активних дій.

2. оптимістичне ставлення агресивних осіб. Часто агресивні підлітки вірять, що здатні змінити ситуацію на краще, що є проявом оптимізму.

3. конструктивна злість у взаєминах. Вміння виражати своє невдоволення може допомогти іншим зрозуміти почуття та межі підлітка, покращуючи комунікацію.

4. самопізнання. Прояви агресії дозволяють підлітку краще зрозуміти свої емоційні стани та мотиви своєї поведінки.

5. злість як захист від насильства. Вираження злості може бути способом захисту від булінгу або насильства, сигналізуючи про неприйняття такої поведінки.

6. розвиток критичного мислення. Агресія може стимулювати критичне осмислення соціальних норм і власних переконань, сприяючи формуванню власної точки зору.

7. підвищення самооцінки. Агресивна поведінка, якщо вона призводить до успіху, може підсилити віру підлітка в себе.

8. відстоювання особистих кордонів. Агресія може допомогти молодій особі встановити та відстояти свої особисті межі, що є важливою навичкою для дорослого життя.

Загалом, агресивність підлітків є багатогранним явищем, що вимагає уважного і всебічного підходу з боку батьків, вчителів та психологів для розуміння його причин, проявів та потенційної користі для розвитку особистості.

1.2. Особливості проявів агресивності у молодшому підлітковому віці в умовах адаптації

Період підліткового віку є ключовим етапом у розвитку людини, покладаючи основу для її майбутнього становлення. Це етап, сповнений змін та нових початків, який характеризується великою нестабільністю та емоційною чутливістю. Підліткові роки виявляються особливо чутливими до впливу зовнішнього середовища та відіграють важливу роль у формуванні ідентичності та особистісних якостей [49].

Підлітковий період, що триває з 11 до 20 років, можна розділити на дві ключові стадії:

- з 11 до 15 років, цей час визначається як молодший підлітковий період, коли відбувається інтенсивний розвиток під впливом пубертатних змін.
- З 16 до 20 років вважається юнацьким періодом, який відзначає подальшу зрілість особистості [49].

Молодший підлітковий вік, охоплюючи період з 11 до 15 років, поділяється на три фази розвитку, які визначаються значущими психологічними та фізіологічними змінами.

1. Перша фаза (11-12 років) відображає початковий етап підліткового віку, коли завершується дитинство і починаються перші пубертатні зміни.
2. Друга фаза (12-14 років) є періодом зростання активності та енергії, що супроводжується бажанням до самовираження та підвищенням інтересу до соціальної взаємодії.
3. Третя фаза (14-15 років) часто описується як етап глибокої трансформації особистості та її "другого народження", де підлітки починають активно формувати свою ідентичність [42].

Підлітки цього вікового відрізка (11-15 років) стануть об'єктом нашого емпіричного дослідження, оскільки це період, в якому відбуваються ключові зміни, що впливають на формування характеру та поведінки.

Поточне дослідження спрямоване на вивчення як фізіологічних, так і соціально-психологічних аспектів розвитку, включаючи зміни в поведінці, емоційному стані, соціальних взаєминах та когнітивному розвитку. Зосередження уваги на цій віковій групі допоможе отримати глибше розуміння процесів, що відбуваються в цей переломний момент людського розвитку. Розглянемо ключові особливості психологічного розвитку підлітків молодшого віку (табл.1.2).

Таблиця 1.2 – Психологічні особливості підлітків молодшого віку

Вид розвитку	Опис
Когнітивний	Перехід до більш складного мислення. У цьому віці діти починають переходити від конкретних операцій до формальних операцій, що означає, що вони стають здатними думати абстрактно і логічно. Це дозволяє їм краще розуміти складні концепції в різних предметах.
Емоційний	Пошук самоідентичності. Підлітки цього віку часто шукають способи визначення власної ідентичності та незалежності. Підвищена емоційна чутливість. Може виникати більша емоційна реактивність, особливо у відповідь на соціальні ситуації або зміни у навчальному середовищі.
Соціальний	Зміна соціальних зв'язків. Відбувається розширення соціальних контактів, оскільки з'являються нові однокласники та вчителі. Значення групи однолітків. Групова ідентичність і приналежність стають важливішими, а міжособистісні стосунки набувають нових форм.
Поведінкові	Адаптація до нових вимог. Перехід до старшої школи вимагає адаптації до більшої кількості предметів і різних стилів викладання від різних вчителів. Розвиток організаційних навичок. Необхідність управляти різноманітними завданнями та розкладами розвиває організаційні та часові навички.
Самооцінка	Боротьба за самооцінку. Зміни в навчальному середовищі та соціальних групах можуть впливати на самооцінку підлітків. Сприйняття компетентності. Те, як підлітки оцінюють свою успішність у новому навчальному середовищі, може впливати на їхню мотивацію та загальне ставлення до навчання.

Примітка: систематизовано автором на основі [5,9,11, 44]

У молодшому підлітковому віці, який охоплює період з 11 до 15 років, відбувається значне звуження кола інтересів та соціальних контактів, що має прямий вплив на формування самоідентифікації. Під час адаптації до нових

соціальних ролей та оточення, підлітки можуть відчувати подовжене становлення самоідентичності, що сприяє нестабільному та складному розвитку.

Цей час часто характеризується:

- 1) тривожністю;
- 2) падінням самоповаги;
- 3) неправильним самовизначенням;
- 4) схильністю до сприйняття викликів як непереможних перешкод.

Тривожність у цьому віці визначається як основний фактор, що викликає агресію, виростаючи з ранніх емоційних потрясінь у відносинах з близькими, що може спонукати до оборонної поведінки. Підвищена тривожність може призводити до заниженої самооцінки та підвищує чутливість до конфліктних ситуацій, розширюючи спектр можливих проблемних обставин і посилюючи реакцію на потенційну загрозу [53].

Емоційна реакція на агресію часто виражається через емоційні вибухи, такі як крики або суперечки. Серед детермінантів агресивності виділяють:

- емоційні (вплив фрустрації та підвищеної тривожності від почуття неповноцінності),
- когнітивні (сприйняття соціально-перцептивних факторів як загрозливих для особистості та її реалізації),
- поведінкові (схильність до інстинктивної агресивної відповіді) компоненти.

Таким чином, агресія у підлітків проявляється у емоційній нестійкості та чутливості, напруженості та конфліктах у відносинах, схильності до екстремальних суджень та оцінок, примітивності, відсутності інтересів, духовності, нестійкості пізнавальних інтересів, низькому рівні розвитку інтелекту, сором'язливості та агресивності, підвищеній вразливості, нерозвинених моральних уявлень, емоційної грубості, обуреності, відсутності ціннісних орієнтацій, високій тривожності, страху перед соціальними контактами, нездатності знаходити вихід з важких ситуацій, переваги оборонних механізмів над іншими механізмами, що регулюють

поведінку. Встановлено, що підлітковий вік є періодом переходу від дитинства до дорослості. Тому саме в цей період прояви підлітків спрямовані на доросле життя.

Молодші підлітки стають більш емоційно-вразливими. Іноді вони можуть відчувати як фізичний, так і духовний біль, часто виражаючи незадоволеність собою та оточуючим світом. Внаслідок цього, в певних обставинах може сформуватися надмірна самооцінка, і дитина може припинити бути слухняною і покірною. Під час переходу на новий віковий етап акцентуації характеру можуть виразно проявитися як захисний механізм. Основною проблемою, з якою стикаються діти на початковому підлітковому віці, є бажання бути почутими і прийнятими з усіма своїми інтересами та недоліками. Якщо, на цьому етапі, дитина не отримає бажану підтримку від навколишніх, їй може доведеться проявляти агресію.

Не всі підлітки молодшого віку однаково схильні до агресії. У цьому аспекті доцільно виявити різноманітні психологічні типи, які різняться за своєю схильністю до агресивної поведінки. Васьківська С. [13] у своєму дослідженні класифікує підлітків, схильних до агресивних дій, на чотири основні групи:

1) *підлітки зі схильністю до фізичної агресії*. Це зазвичай енергійні та цілеспрямовані особистості, які не бояться ризиків і виявляють ініціативу та впевненість у власних діях. Ці молоді люди часто проявляють лідерські здібності, мають здатність організовувати і керувати своїми однолітками, проте водночас можуть використовувати свої здібності для демонстрації сили і влади. Відсутність розважливості та самоконтролю, слабка соціалізація та небажання стримувати власні імпульси часто ведуть до пошуку гострих вражень і негативних поведінкових вибухів. Такі діти схильні до невдоволення при відсутності стимуляції, прагнуть до миттєвого задоволення бажань і часто ігнорують соціальні норми та етичні обмеження, що може призводити до обману та нечесності у їхніх вчинках.

2) *підлітки, схильні до вербальної агресії*, які можуть бути психічно нестабільними, часто відчують тривогу, вразливість та не впевнені у собі. Хоча вони продуктивні та активні, їх емоційні стани характеризуються зниженим

настроєм. На перший погляд, вони можуть здаватися похмурими та замкненими, але стають більш відкритими і комунікабельними після того, як їх краще пізнають. Їх внутрішньоособистісний конфлікт та низький поріг фрустрації призводять до того, що навіть незначні подразники викликають в них гострі емоційні реакції, такі як роздратування, гнів чи страх. Ці підлітки не схильні приховувати свої почуття і висловлюють негативне ставлення до інших через агресивні словесні випадки. Вони поєднують імпульсивність із вразливістю та прагненням дотримуватися традиційних цінностей, що допомагає їм захиститися від глибоких переживань та внутрішніх протиріч.

З) *підлітки, схильні до пасивної агресії*. Пасивна агресія у молодших підлітків виявляється у відносно прихованих формах поведінки, які не відразу можуть бути розпізнані як агресивні. Цей вид поведінки часто є реакцією на внутрішні конфлікти, стрес або незадоволеність, особливо у ситуаціях, де пряме вираження гніву або незгоди є складним або неможливим. Однією з ключових ознак пасивної агресії є ухилення від відкритого конфлікту. Наприклад, підліток може *ігнорувати* запити або накази батьків або вчителів, відповідаючи непослухом, але не відкрито висловлюючи свій спротив. Інша форма пасивної агресії - це *ухилення від відповідальності*, наприклад, забування зробити домашнє завдання або інші обов'язки, що часто використовується як спосіб протесту або виразу незгоди без прямої конфронтації.

Пасивно-агресивна поведінка також може включати *сарказм*, *іронію* та зневажливі зауваження, які маскуються під жарт або невинні коментарі. Це може бути спробою висловити незадоволення або критику без ризику прямого конфлікту.

У багатьох випадках, пасивна агресія є способом для підлітка висловити своє невдоволення, коли вони відчують, що не мають можливості або права висловити свої емоції відкрито. Це може бути особливо актуально у випадках, коли підлітки відчують відсутність контролю над своїм життям або коли вони відчують, що їхні думки та почуття не беруться до уваги. Загалом, пасивна агресія у молодших підлітків є складним і багатогранним явищем, яке вимагає уважного розуміння та

підходу з боку батьків, вчителів та інших дорослих, які працюють з дітьми цього віку. Важливо створювати безпечне та підтримуюче середовище, де підлітки можуть відкрито висловлювати свої емоції та думки, щоб уникнути накопичення негативних емоцій, які можуть призвести до пасивно-агресивної поведінки.

4) *підлітки, схильні до негативізму*. Негативізм у молодших підлітків, який часто є одним із проявів агресивності, характеризується схильністю до критичного та негативного сприйняття навколишнього світу. Цей період у житті підлітка часто ознаменований змінами у поведінці та емоційному стані, що може виражатися у формі негативного ставлення до батьків, вчителів, однолітків та навіть до самих себе.

Підлітки, які демонструють негативізм, можуть постійно критикувати та осуджувати все навколо, часто виражаючи цинізм або песимізм. Вони можуть реагувати негативно на будь-які пропозиції або зміни, автоматично відкидаючи ідеї або плани, запропоновані іншими. Це може включати відмову від участі у сімейних заходах, шкільних активностях або відкидання допомоги від дорослих.

Така поведінка часто є захисною реакцією на внутрішні конфлікти, стрес або невпевненість у собі. Підлітки можуть використовувати негативізм як спосіб захисту своєї незалежності або як засіб протесту проти авторитетів. Вони можуть також переживати внутрішній конфлікт, борючись зі змінами в їхньому фізичному та емоційному стані, що призводить до підвищеної чутливості та іритації.

У деяких випадках, негативізм може бути реакцією на нерозв'язані емоційні проблеми або невдоволення поточною ситуацією в сім'ї, школі чи соціальному колі. Підлітки можуть відчувати відсутність контролю над своїм життям або відчувати, що їхні думки та почуття ігноруються.

Для батьків та вчителів важливо розуміти, що негативізм може бути виразом глибших емоційних проблем. Замість прямої конфронтації з такою поведінкою, ефективнішим може бути створення відкритого простору для діалогу, де підліток має можливість висловити свої думки та почуття без страху критики або неприйняття. Підтримка, зрозуміння та відкритість до обговорення є ключовими у вирішенні конфліктів та допомозі підлітку пережити цей складний період.

Ще одна важлива, на нашу думку, група підлітків – ті, що схильні до аутоагресії. Це самоспрямована агресія, що є формою агресивної поведінки, вона виявляється у вигляді саморуйнівних дій, і цей феномен вимагає особливої уваги у контексті психології особистості. Під час адаптації до нових соціальних умов, це може бути виявом боротьби за збереження внутрішнього спокою та пошуку особистого простору.

Визначення виду агресії у підлітковому віці є дуже важливим аспектом, оскільки це визначає кардинально різні підходи до корекції та підтримки підлітка. Ось чому це важливо:

- **Індивідуалізація підходу.** Різні види агресії можуть мати різні корінні причини і механізми. Наприклад, агресія, яка виникає з-за відсутності позитивного визнання, може вимагати іншого підходу до корекції, ніж агресія, спричинена психічними розладами. Визначення конкретного виду агресії дозволяє розробити індивідуалізований план підтримки та корекції для кожного підлітка.

- **Ефективність втручання.** Знання виду агресії допомагає вибрати ефективні методи втручання. Наприклад, у випадку агресії, пов'язаної зі стресом, може бути корисними методи релаксації та стрес-менеджменту, тоді як для агресії, зумовленої конфліктами, можуть підходити тренінги з навичок міжособистісних відносин.

- **Безпека.** Різні види агресії можуть мати різний рівень небезпеки для підлітка та його оточення. Наприклад, фізична агресія може призвести до травм, тоді як вербальна або психологічна агресія може завдати шкоди психічному стану підлітка. Визначення виду агресії допомагає прийняти заходи для забезпечення безпеки всіх сторін.

- **Профілактика.** Раннє визначення виду агресії дозволяє вжити заходи для профілактики подальших випадків. Якщо зрозуміти, що агресія підлітка виникає з-за проблем у взаємодії з однолітками, можна розробити програми соціальної адаптації, які сприятимуть покращенню його соціальних навичок.

- Підтримка сім'ї. Визначення виду агресії також допомагає сім'ї підлітка зрозуміти природу проблеми і як краще підтримати свого дитину. Різні види агресії можуть вимагати різних підходів до спілкування та підтримки.

Загалом, визначення виду агресії у підлітковому віці є ключовим етапом для розуміння та вирішення проблеми. Це дозволяє забезпечити більш ефективну, індивідуалізовану та безпечну підтримку для підлітків, які стикаються з агресією.

1.3. Особливості адаптації молодших підлітків до нових умов навчання

Адаптація молодших підлітків до нових умов навчання є комплексним процесом, який включає емоційні, соціальні та когнітивні зміни. Цей період характеризується переходом від дитинства до більш самостійної та відповідальної юнацької стадії життя, де особистість, самооцінка та взаємини з іншими починають грати вирішальну роль у їхньому розвитку. Під час адаптації підлітки стикаються з новими академічними вимогами, змінами в соціальних колах та підвищеним тиском, який може впливати на їхню агресивність та загальне благополуччя. Нові обставини вимагають від них розвитку навичок саморегуляції, адаптивності та вирішення конфліктів, що є ключовими для успішної адаптації та позитивного навчального досвіду.

У науковій літературі, що розглядає психологічні особливості адаптації молодших підлітків до умов середньої школи, акцент робиться на складність періоду переходу від дитинства до юнацтва. О. А. Дзюбенко [23] у своїй праці зосереджує увагу на емоційних та поведінкових змінах, які виникають у цей період, звертаючи увагу на те, як шкільне середовище та домашнє виховання впливають на адаптацію підлітків.

В.В. Іванова та В.В. Кириченко [24] розкривають проблематику агресивності у підлітковому віці, досліджуючи причини та прояви агресивної поведінки. Вони аналізують, як соціальні та особистісні фактори сприяють розвитку агресивних реакцій та які стратегії можуть бути ефективними для їх корекції.

А. О. Каменецька [27] детально вивчає взаємозв'язок між рівнем соціально-психологічної адаптації та агресивністю підлітків, підкреслюючи важливість урахування індивідуальних особливостей кожного учня в процесі їх соціалізації. С. П. Слободюк [45] зосереджується на психологічних аспектах агресивності молодших підлітків, зокрема на тих, які виникають у результаті адаптації до нових умов навчання. Автор розглядає, як зміни в освітньому процесі можуть впливати на поведінку підлітків та як можна пом'якшити негативні наслідки цих змін.

В цілому існуюча вітчизняна наукова література надає глибокий аналіз проблем адаптації та агресивності, які виникають у молодших підлітків, та пропонує різноманітні підходи для їх розуміння та вирішення.

Більшість авторів сходяться у висновку, що основні чинники, що впливають на адаптацію молодших підлітків залежать від:

- *домашнього середовища,*
- *навчально-освітнього,*
- *фізично-психологічного стану учнів.*

Саме ці твердження авторів, які публікувалися в передвоєнний період потребують додаткового дослідження, оскільки в умовах війни рівень тривожності, агресивності та конфліктності зростає.

Зміни у навчальному процесі, які відбуваються з переходом учнів до старших класів, включають введення нових предметів і перехід від одного вчителя до декількох вчителів-предметників, кожен з яких має свій підхід до викладання. Це ставить перед підлітками ряд психологічних і організаційних викликів, з якими вони часто не можуть впоратися самотійно. Навантаження у старших класах зростає, вимагаючи більшого інтелектуального і особистісного розвитку від учнів. Програма навчання передбачає застосування концептуального мислення, яке лише починає формуватися в цьому віці. Розвиток дітей у цей період може суттєво відрізнятись, що призводить до розриву між їхніми здібностями та вимогами шкільної програми, ускладнюючи адаптацію і спричиняючи емоційні та особистісні розлади. Інші фактори, що впливають на шкільну дезадаптацію,

включають поганий стан здоров'я, низьку мотивацію, нерозвиненість емоційно-вольової сфери, високі амбіції при низьких можливостях, особливості характеру, шкільну тривожність, гіперактивність, незрілість психіки, проблеми в сім'ї та інше. Шкільні психологи відзначають, що під час переходу до старшої школи в учнів погіршується психоемоційний стан, знижується активність, настрої і інтерес до навчання, виникають конфлікти з батьками та вчителями. У цей період діти часто відзначаються низькою організованістю, недисциплінованістю, зниженою увагою та зацікавленістю до навчання [5].

В середніх класах часто спостерігається падіння успішності у навчанні, причому мотивація учнів до навчання більшою мірою залежить від зовнішніх факторів. У більшості випадків, школярі проявляють старанність на заняттях переважно заради отримання оцінок, які є важливими як для школи, так і для дому. Це пов'язано не тільки зі зміною умов навчання, описаними вище, але й із віковими особливостями школярів, які грають ключову роль у цьому процесі [8]. На початку основної школи учні опиняються у проміжному стані, коли значення умов, що сприяли їх успішному навчанню у початковій школі, зменшується, а нові стимули до навчання, пов'язані з більш віддаленими метами і майбутніми перспективами, ще недостатньо розвинені. Ускладнює ситуацію те, що на цьому етапі діти переживають одночасно дві кризи: освітню, спровоковану недоліками існуючої освітньої системи, і вікову, пов'язану з переходом у підлітковий вік. Співпадіння цих двох криз в житті може мати більш серйозні наслідки, ніж їх послідовне переживання [23].

Систематизуємо ключові чинники підліткової агресії на рис.1.2.

Рис.1.2. Чинники агресії підлітків молодшого віку

Роль вчителя на даному етапі розвитку непереоцінена. На даному етапі освіти школярі потребують невід'ємної підтримки від учителів, однак часто самі вчителі не повністю підготовлені до особливостей цього періоду. Їхня невідповідність полягає у недостатньому розумінні вікових та індивідуальних психологічних особливостей учнів, в нерозумінні труднощів адаптації школярів та у нескордированих вимогах з боку педагогів. Учителям, які раніше працювали в старших класах, також доводиться адаптуватися, оскільки робота з молодшими учнями вимагає зміни у поведінці, стилі спілкування та використанні словникового запасу під час занять. Для вчителів може бути складно швидко перейти від спілкування з учнями 16-17 років до роботи з 10-11-річними дітьми, а також швидко запам'ятати та дізнатися всіх нових учнів, що є необхідним для ефективної організації навчання та комунікації [26]. Таким чином, адаптація до основної школи включає пристосування учнів до нових умов навчання та нового рівня

спілкування, формування нових поведінкових стереотипів, що допомагає їм подолати труднощі та успішно освоювати навчальний процес [23].

На даному етапі освіти школярі потребують невід'ємної підтримки від учителів, однак часто самі вчителі не повністю підготовлені до особливостей цього періоду. Їхня непідготовленість полягає у недостатньому розумінні вікових та індивідуальних психологічних особливостей учнів, в нерозумінні труднощів адаптації школярів та у нескоординованих вимогах з боку педагогів. Учителям, які раніше працювали в старших класах, також доводиться адаптуватися, оскільки робота з молодшими учнями вимагає зміни у поведінці, стилі спілкування та використанні словникового запасу під час занять. Для вчителів може бути складно швидко перейти від спілкування з учнями 16-17 років до роботи з 10-11-річними дітьми, а також швидко запам'ятати та дізнатися всіх нових учнів, що є необхідним для ефективної організації навчання та комунікації [31]. Таким чином, адаптація до основної школи включає пристосування учнів до нових умов навчання та нового рівня спілкування, формування нових поведінкових стереотипів, що допомагає їм подолати труднощі та успішно освоювати навчальний процес [28].

Окрім адаптації в п'ятому класі, важливим є питання готовності молодших школярів до переходу в основну школу, що є ключовою умовою успішної адаптації. Готовність до школи включає фізичну (стан здоров'я), інтелектуальну (рівень сенсорного та розумового розвитку, мови) та особистісну готовність. Інтелектуальна та особистісна готовності відображають психологічну готовність до навчання в основній школі, включаючи достатній розвиток пізнавальної сфери, стійку мотивацію та волюву готовність до подолання труднощів та негативних емоцій. Недостатній рівень інтелектуального розвитку випускників початкової школи може ускладнити їхнє навчання в основній школі, оскільки інтелект є важливим для засвоєння навчального матеріалу.

Школярі, які мають недостатньо розвинені когнітивні здібності, такі як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та абстрагування, зіштовхуються з особливими труднощами у навчальному процесі. Коли діти починають організоване навчання з недорозвиненими розумовими операціями, вони

зустрічають значні перешкоди не тільки на початковому етапі, але й протягом усього навчального процесу. Формування поведінки та вибір шляхів досягнення цілей вимагає багаторазового порівняння різних варіантів діяльності та аналізу обставин і концепцій. Очевидно, що в цьому процесі ключову роль відіграє мислення.

Те, наскільки легко і швидко молодший підліток адаптується до умов основної школи, залежить не тільки від його інтелектуальної готовності, але й від розвитку необхідних умінь та навичок, які сприяють адаптації. Це включає вміння розуміти вимоги вчителя, встановлювати міжособистісні стосунки з вчителями та однокласниками, дотримуватися шкільних правил, ефективно спілкуватися, вирішувати конфлікти мирним шляхом, самопідтримуватися та адекватно оцінювати власні можливості та здібності.

Таким чином, рівень готовності учня до основної школи впливає на успіх процесу адаптації, що, в свою чергу, впливає на успішність навчання та збереження фізичного та психічного здоров'я підлітка. Головну роль у цьому процесі відіграє інтелектуальна готовність, яка проявляється у достатньому рівні розвитку мислення та сформованості основних розумових операцій [43].

Сімейне середовище має глибокий вплив на формування агресивності у підлітків. Підтримка та розуміння, які надаються вдома, є вирішальними факторами у розвитку емоційної стабільності підлітка. Сім'ї, які надають підтримку, створюють безпечне середовище, де підлітки можуть висловлювати свої почуття та вчаться конструктивно вирішувати конфлікти. Навпаки, відсутність підтримки та розуміння може підвищити ризик агресивної поведінки, оскільки підлітки можуть використовувати агресію як спосіб впоратися зі стресом або виразити свою фрустрацію.

Взаємодія з батьками та родичами також відіграє ключову роль у формуванні агресивної поведінки. Моделювання поведінки в сім'ї, включаючи способи вирішення конфліктів та взаємодію з іншими людьми, впливає на поведінкові патерни підлітків. Якщо батьки або родичі демонструють агресивні або неконструктивні моделі поведінки, підлітки можуть імітувати ці моделі. З іншого

боку, батьки, які застосовують позитивні стратегії вирішення конфліктів, навчають підлітків альтернативним, більш здоровим способам реагування на стрес та конфлікти.

Соціальний стан сім'ї також впливає на розвиток агресивної поведінки у підлітків. Сім'ї, що переживають фінансові труднощі, соціальну ізоляцію чи інші стресові ситуації, можуть не мати достатньо ресурсів для надання належної підтримки своїм дітям. Це може призводити до зростання фрустрації та агресивної поведінки у підлітків. Крім того, соціальний статус сім'ї може впливати на доступ до освітніх та рекреаційних ресурсів, що є важливими для всебічного розвитку та соціалізації підлітків.

Сепарація, процес відділення підлітка від батьківського дому та пошук власної ідентичності, є ще одним важливим аспектом, що впливає на формування агресивної поведінки. У цьому процесі сімейні передумови відіграють ключову роль. Коли підліток відчуває надмірний контроль або, навпаки, занедбаність з боку батьків, він може реагувати на це поведінкою, що включає агресію як засіб відстоювання власної автономії та незалежності.

Сім'ї, що демонструють надмірно авторитарний або захисний підхід, можуть неспроможні пригнічувати процес сепарації, викликаючи у підлітка відчуття фрустрації та безпорадності. У відповідь на це, підлітки можуть розвинути агресивну поведінку як форму протесту проти батьківських обмежень та спосіб заявити про свої права і самостійність. Натомість, у сім'ях, де відбувається емоційне або фізичне занедбання, підлітки можуть використовувати агресію як спосіб привернути увагу або висловити своє незадоволення і розчарування у відносинах із батьками.

Загалом, сімейне середовище відіграє важливу роль у формуванні агресивної поведінки у підлітків. Чутливе, підтримуюче виховання, яке включає конструктивну взаємодію та вирішення конфліктів, може знизити ймовірність агресивної поведінки. Навпаки, сімейні умови, які характеризуються високим рівнем стресу, конфліктами та відсутністю підтримки, можуть сприяти розвитку агресивності. Таким чином, забезпечення стабільного, люблячого та

підтримуючого сімейного середовища є ключовим фактором у запобіганні агресивної поведінки серед підлітків.

Важливими є і фізично-психологічні особливості учнів. Більшість учнів п'ятого класу схильні до різних форм дезадаптації, причому цей процес відрізняється у різних груп учнів. Наприклад, хлопці краще адаптуються у позанавчальній сфері, тоді як дівчата - у навчальній. У хлопчиків більш виражене розділення навчального та позанавчального спілкування, а їх соціальний статус частіше змінюється з переходом у п'ятий клас. У дівчат, в свою чергу, більше розвинений рівень самоаналізу ситуації переходу до основної школи, внутрішня мотивація до навчання, а також зниження рівня шкільної тривожності. Учні гімназій, у порівнянні з учнями загальноосвітніх шкіл, більш успішно адаптуються до нових умов, що проявляється у меншому рівні шкільної та особистісної тривожності та кращому ставленні до навчання та вчителів. Це пов'язано з більшою інтелектуалізацією діяльності учнів у гімназіях. Для оцінки рівня адаптованості молодших підлітків до основної школи важливо визначити конкретні показники цього процесу. У психолого-педагогічній літературі виділяють такі критерії адаптованості п'ятикласників:

- валеологічний (фізичне здоров'я),
- психологічний (рівень мислення, самоконтролю, мотивації до навчання, тривожності, агресивності),
- соціально-психологічний (міжособистісні стосунки, комфорт у школі, вихованість, задоволеність навчальним процесом);
- освітній (якість знань, успішність, розвиток навчальних умінь) [5].

У молодшому підлітковому віці, який охоплює період з 11 до 15 років, існують декілька кризових періодів, кожен з яких має свої особливості та виклики. Початок цього періоду часто відзначається переходом дитини з початкової школи до середньої школи, що може викликати значні стреси та адаптаційні складнощі. Зокрема, перша половина першого семестру в п'ятому класі вважається одним з найбільш ризикованих періодів у контексті шкільної дезадаптації. Це час, коли діти

вимагають особливої уваги не тільки від вчителів і шкільних психологів, але й від батьків.

Крім цього, в середині молодшого підліткового віку, зазвичай у віці 13-14 років, відбуваються значні фізіологічні та емоційні зміни, пов'язані з пубертатним періодом. Це час, коли молоді люди проходять через швидкі зміни у своєму тілі та емоціях, що може спричинити психологічну неврівноваженість та підвищити рівень стресу. В цьому віці підлітки особливо чутливі до соціального тиску та впливу однолітків, що може призвести до розвитку агресивних моделей поведінки або соціальної відчуженості.

До кінця молодшого підліткового віку, близько 15 років, підлітки починають більше усвідомлювати свою індивідуальність та шукати своє місце в соціальній структурі. Це може бути періодом глибокої самоідентифікації, який може супроводжуватися конфліктами з батьками та вчителями, особливо якщо підліток відчуває нерозуміння або обмеження з їхнього боку. Отже, ці періоди в молодшому підлітковому віці вимагають особливої уваги та підтримки з боку дорослих для сприяння позитивній адаптації та розвитку підлітка.

Висновок до розділу 1

За результатами дослідження теоретичних аспектів формування агресивності можна зробити висновок, що агресивність серед підлітків представляє складний багатоаспектний феномен, що включає постійні особистісні характеристики, поведінкові тенденції та емоційні реакції. Ця агресивність може проявлятися у різних формах, від фізичної до вербальної агресії, та часто є відгуком на внутрішні або зовнішні подразники, такі як стрес, фрустрація або соціальні конфлікти. Основні напрямки агресивності включають зовнішню та внутрішню агресію, інструментальну та емоційну, а також пряму та непряму, з варіаціями за ініціативністю від ініціативної до оборонної. Важливо відзначити, що агресивність у підлітків не завжди є виключно негативною тенденцією. Вона може виконувати

позитивні функції, такі як мотивація до дії, підвищення оптимізму, конструктивна роль у взаєминах, самопізнання та захист від насильства тощо.

Молодший підлітковий вік (11-15 років) поділяється на три фази: початковий етап пубертатних змін (11-12 років), період зростаючої активності та соціальної взаємодії (12-14 років), та етап інтенсивної особистісної трансформації (14-15 років). Психологічні особливості молодших підлітків включають перехід до складнішого мислення, пошук самоідентичності з підвищеною емоційною чутливістю, зміну соціальних зв'язків із значенням групи однолітків, адаптацію до нових навчальних вимог з розвитком організаційних навичок, та боротьбу за самооцінку з урахуванням сприйняття власної компетентності.

На думку психологів, молодші підлітки, схильні до агресії, поділяються на чотири основні групи: ті, що схильні до фізичної агресії з лідерськими здібностями та слабкою самоконтролю; ті, хто схильний до вербальної агресії через внутрішні конфлікти та емоційну чутливість; ті, хто проявляє пасивну агресію як форму непрямого спротиву або протесту; і ті, які демонструють негативізм як захисну реакцію на внутрішні конфлікти та стрес. Також існує група підлітків, які схильні до самоагресії, виявляючи самоспрямовану агресію через саморуйнівні дії у відповідь на адаптацію до нових соціальних умов та пошук внутрішнього спокою. Тому точне визначення групи агресивної поведінки, до якої належить підліток, є ключовим для ефективної стратегії боротьби з агресією.

Ефективна адаптація дітей до старших класів залежить від взаємодії освітнього, сімейного середовищ та особистісних та фізіологічних змін підлітка. Вчителям необхідно враховувати ці особливості учнів для застосування відповідних педагогічних методів та підходів, адаптованих до потреб і змін у розвитку підлітків. Сімейне середовище відіграє критичну роль у формуванні агресивності у підлітків, де емоційна підтримка та розуміння, надані вдома, сприяють розвитку емоційної стабільності. Позитивне моделювання поведінки та конструктивні методи вирішення конфліктів батьками відіграють ключову роль у запобіганні агресивної поведінки, у той час як стресові умови сімейного життя, включаючи фінансові проблеми та соціальну ізоляцію, можуть підвищити ризик

агресивної поведінки. Хлопці та дівчата відрізняються у формах дезадаптації, з хлопцями, що краще адаптуються у позанавчальній сфері, тоді як дівчата - у навчальній, а учні гімназій показують кращу адаптацію, ніж учні загальноосвітніх шкіл.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ УМОВ НАВЧАННЯ

2.1. Організаційно-методологічні особливості вивчення психологічних особливостей агресивності серед підлітків

Вивченням психологічних особливостей агресивності серед підлітків займалося впродовж довгих років численна кількість дослідників, що підтверджує постійну актуальність дослідження. Загальний огляд досліджень в області агресивності підлітків відображає широкий спектр праць, які охоплюють різні аспекти цієї проблеми, від сімейного впливу до соціального оточення та освітніх факторів.

Р.М. Андрусишин [3] фокусується на девіантній поведінці підлітків, яка часто є прелюдією до агресії. Визначення факторів, що сприяють девіантності, може допомогти в попередженні агресивної поведінки. О.Ю. Петечел [42] проводить теоретичний аналіз проблеми агресії, надаючи підґрунтя для розуміння її коренів та механізмів виникнення, що є важливим для розробки стратегій превенції та втручання.

Іноземні дослідження А. Buchmann та інших [54], демонструють комплексний погляд на агресію, включаючи біологічні, психологічні та соціальні виміри. N.A. Card та співавтори [55] підкреслюють гендерні відмінності в проявах агресії та її взаємозв'язок з проблемами адаптації.

S. Crespo-Ramos [56] та інші вказують на важливість соціального контексту, особливо на вплив шкільного середовища на агресивну поведінку. Вони досліджують, як соціальні відносини в школі можуть стати як джерелом підтримки, так і тригером агресії. А.К. Henneberger та співавтори [58], а також М.Н. Labella та А.С. Masten [59] звертають увагу на сімейні фактори, що впливають на агресивну поведінку, наголошуючи на ролі батьківської взаємодії та домашнього виховання.

Дослідження S.Park [60] та інших виявляє вплив фізичних активностей і захоплень на поведінку підлітків, показуючи, що заняття спортом та інші активні заходи можуть бути корисними для зменшення агресії.

Загалом поле досліджень дає можливість узагальнити організаційно-методологічний інструментарій для оцінювання агресивності серед підлітків. Ці дослідження стоять в основі здійснення поточного дослідження, яке потребує ретельного та методологічно обґрунтованого підходу.

Для забезпечення всебічного розуміння проблеми дослідники часто використовують поєднання кількісних та якісних методів, тривалих досліджень та перехресних аналізів. Інтеграція цих методологій дозволяє детально дослідити причини, прояви та наслідки агресії у підлітків. Крім того, етичні міркування при проведенні досліджень за участю неповнолітніх, особливо на такі делікатні теми, як агресія, вимагають суворого дотримання етичних принципів і протоколів.

Маючи це фундаментальне розуміння, можна заглибитися в специфічні організаційні та методологічні особливості, які характеризують дослідження в цій галузі. Розглянемо їх.

Організаційні особливості вивчення психологічних особливостей агресивності серед підлітків. Організація опитування агресивності серед школярів міста Львова включала кілька ключових етапів та особливостей, які забезпечували ефективність і достовірність зібраної інформації (рис.2.1).

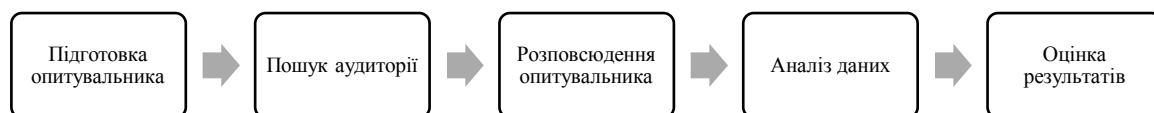

Рис.2.1. Етапи організації здійснення аналізу рівня агресивності серед підлітків молодшого віку

1. Підготовка опитувальника. На основі опрацьованих існуючих методологічних інструментаріїв створено спеціалізований опитувальник, який містив 24 запитання з оцінкою від 1 до 5. Кожне запитання було спрямоване на

оцінку різних аспектів агресивної поведінки та відносин між учнями. Це дозволяло отримати деталізований огляд проблеми.

2. Вибір аудиторії. Опитування було орієнтоване на учнів 5-10 класів, проте більш активну участь брали учні 7-8 класів. Це могло бути пов'язано з більшою активністю цієї вікової групи в соціальних медіа.

3. Розповсюдження опитувальника. Використання відкритих чатів для розповсюдження посилань на опитування забезпечило широкий охоплення потенційних респондентів та зручність участі у дослідженні.

4. Аналіз даних. Після збору анкет, дослідник використовував кількісні та якісні методи аналізу для оцінки отриманих результатів. Це включало статистичну обробку даних, а також інтерпретацію відповідей для виявлення загальних тенденцій та специфічних проблем.

Опитування проводилося протягом листопада 2023 року. Розповсюдження та збір анкет тривав місяць. Цей часовий проміжок дозволив дослідникові зібрати 100 учасників, які відповідали критерію молодших підлітків. Дотримання етичних принципів під час проведення опитування, зокрема, урахування вікових особливостей респондентів та виключення питань, що могли б викликати дискомфорт або стрес було важливою складовою. Необхідно було виконати основне завдання: дотриматися правил конфіденційності при здійсненні опитування, а також підбирати таким чином запитання, щоб не нашкодити учням.

Методологія дослідження агресивності серед підлітків молодшого віку базувалася на поєднанні кількох визнаних методик з додаванням спеціалізованих запитань для глибшого аналізу причин агресії. Розглянемо найбільш поширені методики і методології, які використовуються в психологічній та педагогічній практиках.

Таблиця 2.1 – Методологічний інструментарій для оцінювання агресивності підлітків [54, 61,62]

Методика	Опис
Шкала агресії Басса і Даркі	Оцінює різні аспекти агресивної поведінки

Шкала ворожості Кука-Медлі	Використовується для оцінки ворожих настроїв
Методика К. Томаса	Аналізує стратегії вирішення конфліктів
MMPI	Містить шкали для вимірювання агресії
ASEBA	Для оцінки поведінкових та емоційних проблем
Buss-Perry Aggression Questionnaire	Оцінює агресію на чотирьох рівнях
Conflict Tactics Scale	Досліджує взаємодію в конфліктних ситуаціях
Reactive-Proactive Aggression Questionnaire	Розрізняє реактивну та проктивну агресію
Strengths and Difficulties Questionnaire	Широко застосовується для визначення поведінкових проблем

Примітка: систематизовано автором

Основні елементи методологічного інструментарію включали:

- Методика А. Басса та А. Даркі. Ця методика була використана для розробки 5 запитань опитувальника. Вона дозволяє оцінювати рівень фізичної та вербальної агресії, гніву та ворожості. Завдяки цьому, дослідження могло точніше визначити, як учні виявляють агресію та як вона впливає на їх поведінку та взаємодії з іншими.
- Шкала ворожості Кука-Медлі. 5 запитань було розроблено на основі цієї шкали. Вона фокусується на оцінці ворожих настроїв, схильності до заздрощів та підозрілості. Використання цієї шкали допомогло зрозуміти, як внутрішній емоційний стан учнів впливає на їх агресивні прояви [57].
- Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса. Використовуючи цю методику, було розроблено ще 5 запитань. Методика К. Томаса дозволяє визначити, як учні реагують на конфліктні ситуації, які стратегії вони використовують для їх розв'язання, та наскільки ефективно вони можуть впоратися з конфліктами.
- Спеціалізовані запитання для вивчення причин агресії. Останні 9 запитань були спеціально розроблені для аналізу факторів, які можуть провокувати агресивну поведінку серед підлітків. Ці запитання зосереджувалися на вивченні сімейного середовища, соціального тиску, академічного стресу та впливу медіа. Це дало змогу отримати комплексне розуміння різних чинників, які можуть сприяти агресивній поведінці.

Загалом, цей методологічний підхід забезпечив глибокий та багатогранний аналіз агресивності серед підлітків молодшого віку. Використання різних методик

та індивідуально розроблених запитань дало можливість не лише виміряти рівень агресивності, але й визначити її потенційні причини та контекст. Такий підхід сприяв більш точному та всебічному зрозумінню проблеми, що є ключовим для розробки ефективних стратегій виховання та соціальної адаптації підлітків.

Розглянемо методологічний інструментарій більш детально.

У вітчизняних дослідженнях найчастіше використовуються перші три опитувальники, які загалом відображають узагальнення всіх наступних.

Методика А. Басса та А. Даркі для вивчення схильності до агресивної поведінки розроблена для осіб віком від 14 років і старше. Вона включає комплекти для індивідуального та групового застосування [33]. А. Басс і А. Даркі у своєму опитувальнику виділяють різні типи агресивних реакцій:

- фізичну агресію, яка включає застосування фізичної сили до інших осіб;
- непряму агресію, що виражається в опосередкованих діях проти інших або неспрямованих на когось конкретно;
- роздратування, що виявляється в готовності до негативних емоцій при мінімальних подразниках;
- негативізм, який описує опозиційну поведінку, від пасивного спротиву до активної боротьби проти встановлених норм і законів;
- образу, яка включає заздрість та ненависть до оточуючих за реальні або уявні дії;
- підозрілість, що варіюється від недовіри до переконання в тому, що інші планують завдати шкоди;
- вербальну агресію, що включає вираження негативних емоцій через слова; і почуття вини, що відображає можливе переконання особи в тому, що вона діє неправильно і відчуває каяття [30].

Адаптуючи дану методику до теоретичних досліджень, проведених у попередньому розділі, нами запропоновано 5 ключових видів агресії, які потрібно

виділити серед молодих підлітків. Це фізична, непряма, самоагресія, негативізм та образа.

Для організації опитування учнів школи у Львові, яке проводилося через спеціально складений опитувальник, відображають відповіді 100 учнів віком від 11 до 15 років на 5 запитань, що визначають рівень агресії за тестом А. Басса та А. Даркі. Кожне запитання має шкалу оцінювання від 1 до 5, де 1 – ніколи, 5 завжди.

1. Фізична агресія: «Як часто ти схиляєшся до фізичних проявів агресії: штовхання, побиття, повалення з ніг, підножки тощо?».
2. Непряма агресія: «Як часто ти ображаєш інших дітей словами або створюєш незручні, некомфортні для них умови?»
3. Самоагресія: «Наскільки часто ти вдаєшся до самокритики, самонакручуванням чи фізичним покаранням: порізи, кусання, опіки тощо».
4. Образа: «Наскільки часто ти відчуваєш образу або ненависть до інших дій, які були спрямовані проти тебе?»
5. Негативізм: «Як часто ти знаходишся в поганому настрої і не можеш сприймати оточуючих позитивно?»

Результати опитування, що були зібрані протягом місяця, відображені на рис.2.1.

За даними рисунка 2.1, можна зробити висновок про характеристики агресивності серед молодших підлітків у Львові на етапі адаптації до нових умов навчання. Серед п'яти запитань, найвищий середній бал набрала "Непряма агресія" – це вербальні або непрямі форми агресії серед дітей, які отримали показник 4,21, що вказує на те, що учні схильні виражати своє невдоволення опосередковано, через інших людей, або вдаються до пасивно-агресивних дій, замість того, щоб відкрито обговорювати проблему.

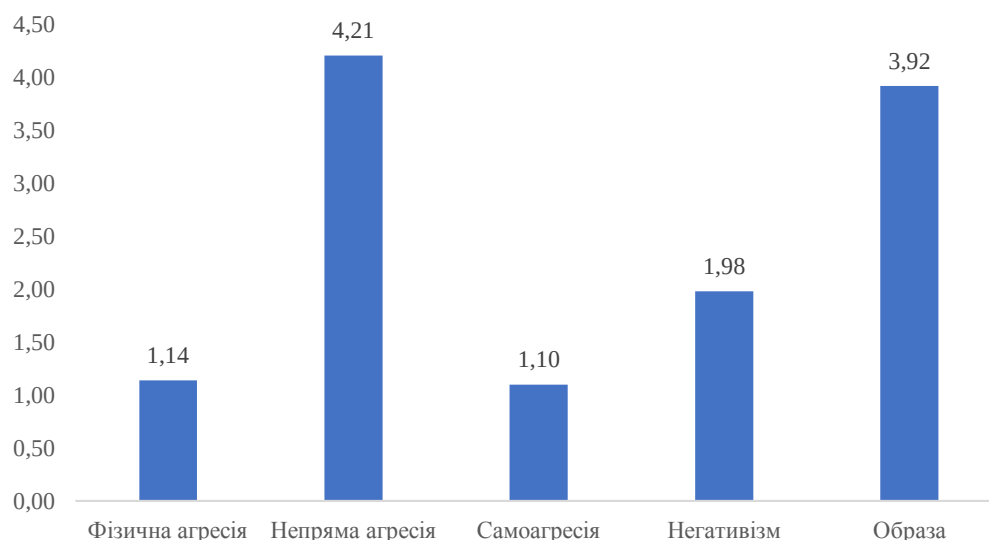

Рис.2.2. Результати опитування для визначення виду агресії серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод. А)

Образа з середнім балом 3,92, свідчить про те, що діти часто відчують образу або ненависть до інших через дії, які сприймаються як агресивні або несправедливі. Це може вказувати на емоційну реактивність та чутливість до дій інших у цьому віці.

Варто зазначити, що "Фізична агресія" має найнижчі середні бали (відповідно 1,14), що свідчить про низьку схильність до фізичних проявів агресії та самопошкодження. Загалом діти розуміють до яких наслідків може призводити фізична агресія, тому відмовляються від неї. Також це може вказувати на те, що підлітки мають більшу схильність вирішувати конфлікти без використання фізичної сили.

Низький показник самоагресії (середній бал 1,10) в результаті опитування серед підлітків у Львові може на перший погляд свідчити про те, що цей вид агресії не є значною проблемою для даної групи. Однак, важливо підкреслити, що самоагресія - це складне та часто приховане явище, яке може не бути відверто визнане підлітками в контексті анонімного опитування. Також не всі діти розуміють поняття самоагресія, а можуть асоціювати її виключно із фізичним насиллям над власним тілом. Однак психологічне самонасилля є також

немаловаливим. Ці прояви можуть бути зумовлені низкою факторів, включаючи низьку самооцінку, стрес, депресію, а також вплив тривалих конфліктів у сім'ї або школі. Виявлення та звернення уваги на самоагресію є важливим, оскільки це може бути сигналом про більш глибокі емоційні чи психологічні проблеми.

Загальний показник негативізму є найбільшим індикатором агресивності як довгострокової плинної характеристики. Якщо фізичне насилля та непряма агресія відбувається по факту атаки дитини, то негативізм є явищем довгостроковим. Зазначимо, що середній бал 1,98 може відображати певну тенденцію до опозиції або незгоди з усталеними нормами або правилами, але цей показник не є високим, що може свідчити про загалом позитивне ставлення молодих підлітків до правил та норм спільноти.

Отже, можна зробити висновок, що серед молодших підлітків найпоширенішими проявами агресії є образа на заподіяну шкоду та непряма агресія як спосіб відстоювання власної позиції. Однак важливо розуміти передумови цієї поведінки, тобто оцінити загальне оточення дітей, що можна зробити за допомогою наступних 5-ти запитань, які взяті із опитувальника ворожості Кука-Медлі.

Шкала ворожості Кука-Медлі, розроблена Волтером В. Куком і Дональдом М. Медлі у 1954 році, є визнаним психологічним інструментом, призначеним для оцінки ступеня ворожості, характеризуючи особистість та темперамент людини. Первинно вона була частиною Міннесотського багатофакторного особистісного опитувальника (MMPI) і зосереджується на вимірюванні схильності до цинізму та хронічної ненависті [57].

Дослідивши дану методику було самостійно складено 5 запитань, які дозволять визначити ступінь ворожості підлітка до інших людей. За аналогією, відповідати на запитання потрібно було за 5-ти бальною шкалою, де 5 - завжди, а 1 – ніколи.

1) Недовірливість: «Я часто відчуваю, що діти навколо мене не заслуговують на довіру».

2) Корисливість: «Мені здається, що більшість дітей мають приховані мотиви».

3) Егоїстичність: «Мені здається, що діти часто поведуться егоїстично та безвідповідально».

4) Нещирість: «Мені здається, що люди рідко діють з чесними намірами».

5) Цинічність: «Мені здається, що інші часто говорять одне, а на ділі роблять інше».

Результати опитування показали наступне (рис.2.2)

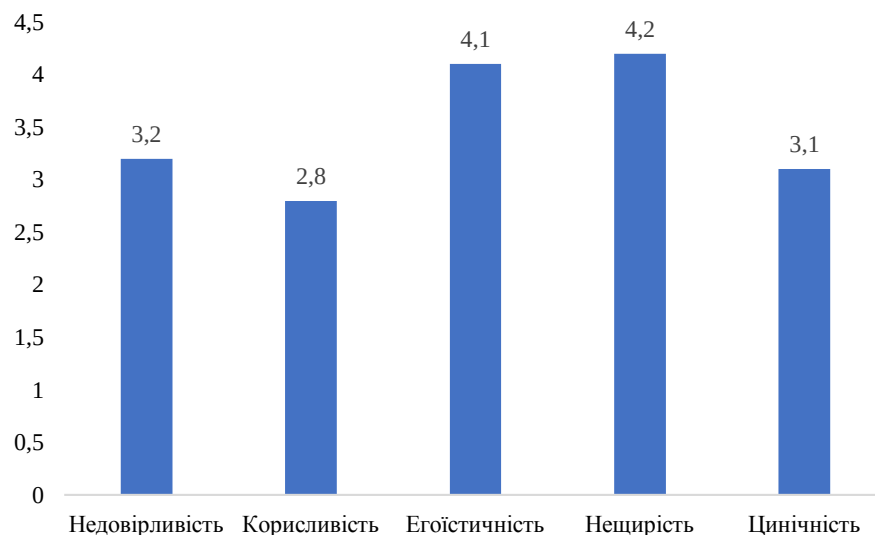

Рис.2.3. Результати опитування для визначення оцінки ворожості серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод.Б)

Результати опитування, проведеного серед підлітків, відкривають певну картину їх ставлення до оточуючих. Підлітки показали середній рівень недовірливості, оцінивши його на рівні 3,2, що свідчить про їх обережне ставлення до довіри іншим. Водночас, корисливість в інших людях вони оцінили як відносно низьку (2,8), що може відображати меншу схильність до приписування іншим прихованих мотивів.

Значно виразнішим є їх сприйняття егоїстичної поведінки інших, оцінене як досить високе, з балом 4,1. Це показує, що підлітки часто стикаються з поведінкою, яку вони вважають егоїстичною та безвідповідальною. Найчастіше це відчувається дітьми через розуміння, що інші дбають тільки про себе, і не вміють бути поступливими.

Ще більше занепокоєння в них викликає нещирість, яку вони оцінили найвищим балом у опитуванні (4,2), підкреслюючи розчарування в чесності інших людей.

Цинічність отримала середню оцінку 3,1, що вказує на те, що підлітки також помічають та відчувають розбіжності між тим, що люди кажуть, і тим, що вони роблять, хоча цей аспект не є домінуючим у їх сприйнятті соціального середовища.

Слід зазначити, що діти у віці 10-15 років перебувають на етапі підліткового віку, який характеризується швидкими фізичними, емоційними та соціальними змінами. Підлітки часто наслідують поведінку, яку бачать у своїх однолітків, засобах масової інформації чи навіть у дорослих. Якщо вони спостерігають егоїстичну або нещирі поведінку, вони можуть вважати це нормою та відзначати ці риси у інших. У цьому віці підлітки починають критично оцінювати поведінку інших, розвиваючи більш складні моральні та етичні поняття. Вони можуть бути особливо чутливими до нещирості, оскільки вони навчаються розрізняти автентичні та неавтентичні взаємодії. Також підлітки прагнуть знайти своє місце в соціальних групах і часто покладаються на однолітків для підтвердження своєї ідентичності. У цьому віці підлітки ще навчаються керувати своїми емоціями та реакціями. Їхня здатність помічати та реагувати на нещирість або егоїстичну поведінку може бути посилена через їхні власні внутрішні боротьби та емоційні виклики.

У сукупності, ці показники відображають середовище, в якому підлітки відчувають необхідність бути обережними та критичними до міжособистісних відносин, особливо з огляду на їх враження про високу присутність егоїстичної та нещирої поведінки. Таке середовище формує передумови до конфліктної поведінки, а тому ще одним завданням є знайти відповіді на те, як підлітки вирішують дані проблеми.

Досліджуючи агресію важливо не тільки зрозуміти ставлення підлітків до оточення, але і визначити, як діти діють для того, щоб протистояти агресії, і чи хочуть вони протистояти їй взагалі [2]. Щоб дати відповіді на дані запитання було проведено опитування з використанням декількох запитань анкети К. Томаса [10].

Діагностика схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса, відображає змінене ставлення до розуміння конфліктів. Спочатку конфлікти розглядалися як явища, що потребують розв'язання або елімінації, але згодом дослідники, зокрема К. Томас, почали розуміти, що повна елімінація конфліктів є неможливою і що конфлікти можуть мати позитивні функції. Відповідно до цього підходу, акцент робиться не на усуненні конфліктів, а на їхньому управлінні.

К. Томас пропонує двовимірну модель регулювання конфліктів, що базується на кооперації (увазі до інтересів інших у конфлікті) та напористості (захисті власних інтересів) [1]. На основі цих вимірів він виділяє п'ять основних стратегій управління конфліктами: змагання, пристосування, компроміс, уникнення та співпраця. Кожна з цих стратегій характеризується певними підходами до вирішення конфлікту, від конкурентних до кооперативних [15].

К. Томас вважає, що уникнення конфлікту зазвичай не призводить до успіху жодної зі сторін. У формах поведінки, як конкуренція, пристосування та компроміс, зазвичай перемагає одна сторона на шкоду іншій, або обидві сторони програють через компромісні поступки. Натомість у ситуації співпраці обидві сторони досягають виграшу.

За результатами аналізу даного опитувальника було складено 5 найбільш ключових запитань, що могли би тати відповідь на те, як діти справляються з агресивністю.

- 1) Змагання: «Я хочу виграти в конфліктній ситуації, навіть якщо це може нашкодити іншій стороні».
- 2) Пристосування: «Я готовий пожертвувати власними інтересами, щоб уникнути конфлікту».
- 3) Компроміс: «Я намагаюсь знайти рішення, яке б частково задовольнило і мене, і іншу сторону».
- 4) Уникнення: «Я би хотів не втручатись і уникати конфліктів, навіть якщо вони мене стосуються».
- 5) Співпраця: «Я вважаю за краще працювати разом з іншою стороною, щоб знайти рішення, яке повністю влаштує обох».

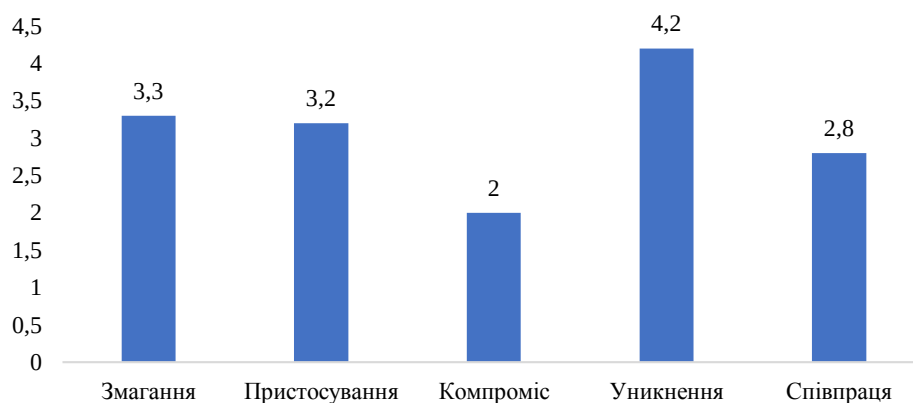

Рис.2.4. Результати опитування для визначення напрямів вирішення агресивності серед молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання (Дод. В)

Результати опитування молодших підлітків показують, що стратегія змагання має досить високий рівень, з оцінкою в 3,3, що може бути відображенням природного прагнення до перемоги у цьому віці. Ця тенденція до змагання може також бути зумовлена потребою в самоствердженні в новому і часто стресовому навчальному середовищі.

Пристосування отримало схожу оцінку в 3,2, вказуючи на те, що значна кількість підлітків воліє відступити або поступитися своїми інтересами для уникнення конфліктів. Це може бути знаком стратегії уникнення прямого зіткнення, або ж бажанням підтримувати гармонію у відносинах з однолітками.

Компроміс, з оцінкою лише в 2, є менш привабливим для підлітків, що підкреслює можливий брак досвіду в розробці взаємовигідних рішень або недостатній розвиток відповідних переговорних навичок у цьому віці.

Стратегія уникнення набрала найвищий рівень з оцінкою 4,2, що є яскравим свідченням того, що багато підлітків хотіли би відійти від конфліктних ситуацій. Це може бути обумовлене не лише бажанням уникнути стресу, але й відсутністю впевненості в своїх здібностях ефективно вирішувати конфлікти. Нарешті, співпраця отримала оцінку в 2,8, що вказує на те, що хоча деякі підлітки вважають за краще співпрацювати для досягнення взаємовигідного рішення, цей підхід не є

домінантним, можливо через те, що діти не вміють організувати співпрацю у цьому віці.

Загалом, цифри вказують на різноманітність підходів до вирішення конфліктів у молодших підлітків, підкреслюючи важливість розвитку комплексного набору соціальних навичок для ефективного вирішення конфліктів у шкільному середовищі.

Отже, вивчення агресивності серед підлітків у Львові за допомогою трьох різних методик виявило, що непрямая агресія та образа є вираженими елементами їхньої поведінки. Це вказує на тенденцію уникати прямої конфронтації, виражаючи незадоволення через опосередковані дії та відчуття глибокої образи на інших. В той же час, фізична агресія та самоагресія не є характерними для більшості опитаних, що може свідчити про ефективність соціальних норм та освітніх стратегій, які сприяють менш агресивному вираженню конфліктів.

Соціальне сприйняття оточення підлітками має певний ступінь недовіри і цинізму, проте особливо сильною є їхня реакція на нещирість та егоїстичність у поведінці інших. Це може віддзеркалювати загальне враження про відсутність чесності та відповідальності, що спостерігається ними у соціальних взаємодіях у дорослому світі.

Підхід підлітків до вирішення конфліктів часто полягає в уникненні прямого зіткнення, зі схильністю до відходу від проблемних ситуацій. Це може бути засновано на їхньому власному досвіді чи сприйнятті потенційних ризиків, що виникають під час конфліктів. Співпраця та пошук компромісу не є переважними стратегіями, що підкреслює необхідність подальшої роботи з розвитку навичок ефективної комунікації та переговорів серед цієї вікової групи.

2.2. Вивчення причин агресивності молодших підлітків при адаптації до нових умов навчання

Агресивність у молодших підлітків під час адаптації до нових умов навчання стає особливо актуальною темою для батьків, освітян і психологів. Вивчення

причин агресивності допомагає вчасно ідентифікувати та втручатися у випадки, де підлітки можуть потребувати додаткової підтримки або спеціалізованої допомоги.

Пізнання факторів, що сприяють розвитку агресивності, є важливим для створення безпечного та сприятливого навчального середовища, де кожен учень може розвиватися без страху перед насильством або цькуванням. Крім того, це знання важливе для розробки ефективних програм превенції та виховних стратегій, які б знижували рівень агресії та підвищували соціальну адаптованість підлітків. Враховуючи соціальну динаміку та зміни в освітніх підходах, розуміння причин агресивності є ключем до формування міцного та здорового фундаменту для майбутнього покоління.

Праця А. Д. Сподобаєвої [46] є корисною у контексті вивчення причин агресивності серед молодших підлітків. У своїй роботі автор зосереджується на аналізі факторів, які впливають на розвиток агресивних поведінкових моделей в цій чутливій віковій категорії. Ця праця є однією з ключових у широкому спектрі літератури, присвяченій цій темі, оскільки вона надає інсайти щодо психологічних та соціальних коренів агресії, а також обговорює можливі шляхи профілактики та корекції.

Розвиток підлітка може бути уразливим не стільки через акти агресії, як через їх наслідки. Тривожність і агресивність часто стають постійними рисами поведінки через спонтанне спілкування в певних групах. Такі відносини, особливо в контексті груп з антисоціальною поведінкою, зазвичай є відповіддю на відчуття відчуженості від суспільства, а не наслідком вродженої схильності до агресії. Є думка [34], що основою конфліктів та моральних зміщень є не біологічні аспекти, а недоліки в вихованні та впливі з боку соціального оточення. Такі підлітки часто втрачають інтерес до навчання і відчують відчуженість від школи, що призводить до освітньої відсталості. Однак, ця проблема не обов'язково пов'язана з психічним розвитком, оскільки вони зазвичай мають нормальні інтелектуальні здібності і можуть поліпшити свої навчальні результати при правильному підході.

Агресивна поведінка в підлітковому віці часто залежить від групи однолітків і відносин з дорослими. Система виховання, яка не враховує індивідуальні потреби

в самостійності та самореалізації, може провокувати конфлікти з підлітками. Вони потребують не тільки уваги, але й розуміння і довіри від дорослих, намагаючись знайти своє місце і в групах однолітків, і серед старших. Часто існує бар'єр між дорослими та підлітками, який може спонукати останніх до агресивних дій як спосіб протистояння. Аналіз мотивації агресивної поведінки показує, що вона часто зумовлена негативними емоціями та почуттями, такими як гнів або помста. Агресія може бути викликана потребою захистити себе або задовольнити свої потреби, коли інших варіантів не видно. У деяких соціальних групах агресія може бути нормою, а підлітковий вік, з усіма його складнощами, може створити ситуації, які порушують нормальний особистісний розвиток і сприяють виникненню агресії.

Загалом можна стверджувати, що вплив на агресивність є комплексним, і чітко виявити конкретні причини досить складно. Однак, як зазначали дослідники А.Апішева [4], І.Д. Бех [6], О.В. Двіжона [22], сім'я є основною причиною прояву агресії, такими ж чинниками є школа і фізичний стан здоров'я. Загалом, стабільний психологічний клімат у сім'ї є критично важливим для формування психічного здоров'я підлітка.

Сьогодні, в умовах війни в Україні, багато підлітків страждають через проблеми в сім'ї, чимало дітей стикаються з призивом батьків на службу, що пригнічує загальний емоційний стан і робить дитину вразливою до стресу. Економічні труднощі, пов'язані з втратою роботи батьків або нестачею грошей на базові потреби, також можуть підвищувати рівень стресу та агресії у підлітків.

Водночас, шкільне середовище, яке може бути джерелом підтримки, в умовах війни нерідко перетворюється на додатковий фактор стресу [14,16]. Часті перерви в навчанні через повітряні тривоги, необхідність швидко адаптуватися до онлайн-формату навчання, загроза безпеці та невизначеність майбутнього - усе це може сприяти почуттю тривоги та агресивній поведінці.

Фізичний стан здоров'я також відіграє важливу роль. Недосипання через постійні тривоги, погіршення харчування та зменшення фізичної активності можуть впливати на підліткову агресію, оскільки це безпосередньо пов'язано з емоційним благополуччям [19,21].

На додаток до цього, зростаюче відчуття несправедливості у суспільстві, розповсюдження ворожих настроїв через засоби масової інформації та соціальні мережі можуть посилювати відчуття злості та роздратування серед молоді.

Усі ці фактори, поєднуючись, створюють складний ландшафт, в якому агресивність підлітків стає багатогранною проблемою, що вимагає багаторівневого підходу до розуміння та вирішення [20].

За результатами опрацювання літератури та спостереження за підлітками в умовах експерименту було виділено 9 чинників, які можуть стати причинами агресивності серед підлітків молодшого віку. Вони систематизовані у табл.2.2.

Щоб виділити дані чинники було прийнято рішення скласти 9 запитань та включити їх до опитувальника.

- Сім'я: «Чи ти часто відчуваєш розуміння та підтримку вдома?»
- Матеріальний стан: «Чи засмучує тебе те, що в сім'ї іноді або часто не вистачає грошей на основні потреби?»
- Контроль: «Чи контролюють батьки тебе надто сильно?»
- Суспільство: «Чи відчуваєш ти несправедливість відносно себе?»
- Однокласники: «Чи часто тебе ображають однокласники?»
- Навчання і школа: «Чи відчуваєш ти що школа надмірно тисне на тебе?»
- Фізичний стан: «Чи задоволена ти своїм тілом або зовнішнім видом?»
- Війна: «Чи турбує тебе війна і чи заставляє вона тебе тривожитись постійно?»
- Ігри: « Чи здається тобі що ти багато граєш у ігри і вони негативно впливають на твої емоції».

Таблиця 2.2 – Ключові чинники, що можуть мати вплив на формування агресивності молодших підлітків

Чинник	Вплив на агресивність
Сім'я	Негармонійні сімейні відносини та конфлікти можуть спричинити високий рівень стресу та агресії у дитини.
Матеріальний стан	Бідність або матеріальні труднощі можуть викликати відчуття невдоволення та соціального виключення.

Контроль	Недостатній або надмірний контроль з боку батьків може викликати реакцію опору та агресії.
Суспільство	Суспільні норми та очікування, які дитина вважає несправедливими, можуть підвищити її агресивність.
Однокласники	Погані відносини з однокласниками та булінг можуть спонукати до агресивної поведінки як форми самозахисту.
Навчання і школа	Негативний досвід у школі, зокрема невдачі в навчанні, можуть збільшити агресивність.
Фізичний стан	Погане фізичне самопочуття або хронічні захворювання можуть зробити дитину більш дратівливою.
Війна	Вплив війни та конфліктів може призвести до травматичного стресу та агресивних реакцій.
Ігри	Комп'ютерні ігри з елементами насильства можуть нормалізувати агресію та спонукати до її імітації.

За результатами проведеного опитування із використанням згаданої у попередньому питанні шкали від 1 до 5 було отримано наступні результати опитування.

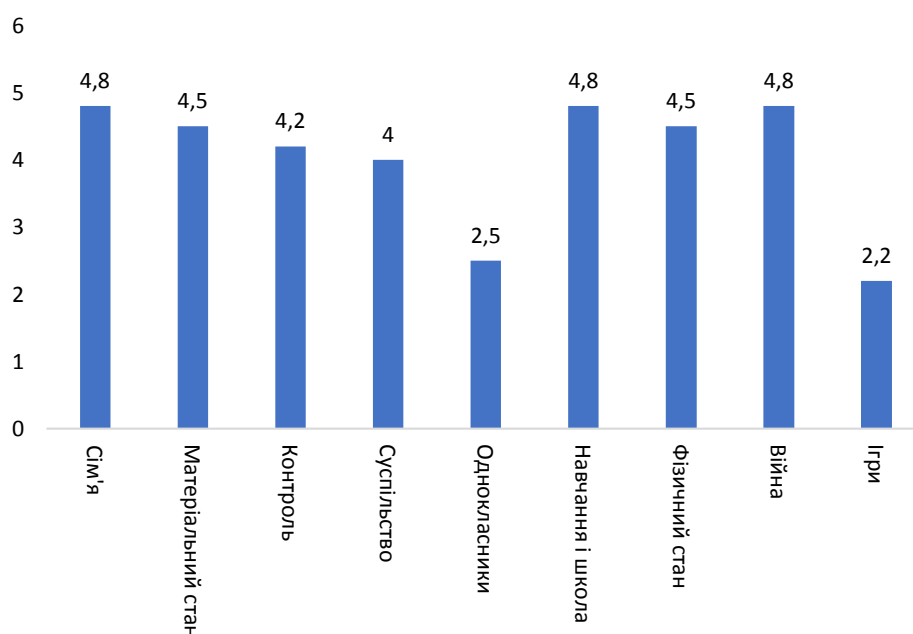

Рис.2.5. Основні причини агресивності, що виявлені серед молодших підлітків за результатами опитування (Дод. Г)

Аналізуючи результати опитування, можна виявити, що підлітки високо оцінюють вплив сімейної підтримки, навчання та новин про війну на своє життя, з показниками 4,8 для кожної категорії. Це вказує на сильний емоційний зв'язок і

можливі труднощі, що виникають від домашнього життя, шкільного тиску та тривоги, пов'язаної з глобальною нестабільністю.

У контексті сучасної України, особливо в умовах війни, шкільне життя стає додатковим джерелом стресу для дітей. Шкільні вимоги, які включають інтенсивні навчальні програми, домашні завдання та високі очікування щодо академічних досягнень, можуть здаватися непосильними, особливо коли повсякденне життя вже наповнене стресом і невизначеністю.

Підлітки, що зіштовхуються зі змінами у звичному ритмі життя, такими як евакуація, відсутність одного або обох батьків через мобілізацію, а також вимушене дистанційне навчання, можуть відчувати себе перевантаженими і неспроможними ефективно впоратися з навчальними завданнями. Все це підсилює відчуття тривожності та призводить до зниження академічної мотивації та появи агресивної поведінки як реакції на надмірний стрес. До того ж, регулярні перерви у навчанні через повітряні тривоги, відсутність звичного соціального взаємодії з однолітками та вчителями, а також страх перед можливими загрозами безпеці вносять свій вклад в загальний емоційний стан підлітків. В таких умовах школа може перестати бути безпечним місцем для розвитку та навчання, перетворюючись на додаткове джерело негативного емоційного навантаження.

Більшість дослідників до основних причин відносили фізичний стан дитини. Слід зазначити, що в умовах війни діти стали менше звертати увагу на фізичний стан, а стрес саме через військові дії став третьою ключовою причиною підліткової агресії.

В цей важливий період життя, підлітки розмірковують над тим, що їх захоплює, і які амбіції вони мають на майбутнє, розглядаючи можливості своєї майбутньої професійної і особистісної реалізації. Водночас, період воєнного конфлікту може суттєво звузити перспективи планування через нестабільність та непередбачуваність ситуації, що спонукає почуття тривоги та невпевненості в майбутньому.

Отже, найбільш виразними чинниками агресії серед молодших підлітків є сім'я, шкільне навчання та війна.

Зазначимо, що матеріальний стан та фізичний стан також є джерелами занепокоєння з оцінками 4,5, що відображає стрес через фінансові обмеження та рівень задоволеністю власними фізичними характеристиками. Показник контролю з боку батьків також є відносно високим (4,2), вказуючи на невдоволення рівнем батьківського нагляду. Сприйняття суспільства та соціальної справедливості знаходиться на рівні 4, що може вказувати на відчуття несправедливості або нерозуміння з боку соціальних інститутів. Цікаво, що занепокоєння, пов'язане з відеоіграми, є найменшим, з показником 2,2, що може вказувати на те, що підлітки не вважають, що ігри значною мірою впливають на їх агресивну поведінку або настрій. Водночас, підлітки відчують менше тиску від стосунків з однокласниками, оцінюючи їх з показником 2,5, що може свідчити про менші проблеми в соціальній взаємодії в шкільному середовищі.

Враховуючи це, психологічна підтримка та адаптація навчальних програм до потреб підлітків у таких умовах є надзвичайно важливими для зменшення рівня стресу та агресії. Важливо створити середовище, де підлітки можуть відчувати себе підтриманими та здатними впоратися з академічними та емоційними викликами, що стоять перед ними.

Ці дані в цілому підкреслюють необхідність уваги до психологічного добробуту підлітків, особливо в контексті сімейного життя, навчального тиску та впливу зовнішніх подій. Надання ресурсів для підтримки молоді у цих ключових областях може бути важливим кроком для зниження рівня стресу та агресії.

Висновок до розділу 2

Отже, на основі зібраних даних дослідження можна зробити висновок, що агресивність серед підлітків тісно пов'язана з їхнім соціальним та емоційним досвідом. Високі рівні непрямой агресії, образи, нещирості, та стресу через навчання в школі вказують на те, що підлітки можуть реагувати агресивно через відчуття невпевненості, тиску та незадоволення поточним станом своїх сімейних та соціальних стосунків. Соціальна несправедливість та конфлікти в шкільному

середовищі можуть впливати на формування світогляду підлітків, роблячи їх більш схильними до агресивних відповідей. Фізичне здоров'я та особистісне сприйняття, а також занепокоєння світовими подіями, такими як війни, мають сильний вплив на їх емоційний стан, що може призводити до агресивних проявів як механізму захисту або виразу тривоги.

Матеріальні турботи та відчуття надмірного контролю також можуть спричиняти фрустрацію та агресію, підсилюючи відчуття безсилля та обмеженості в можливостях самовираження.

З огляду на низькі показники агресивності, пов'язані з відеоіграми, можна припустити, що підлітки не вважають цей аспект значущим у формуванні своєї поведінки.

В цілому, ці результати підкреслюють важливість забезпечення стабільного та підтримуючого середовища для підлітків, а також необхідність адресації емоційних та соціальних чинників, які можуть призводити до агресивних поведінок.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ЗМЕНШЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО НОВИХ УМОВ НАВЧАННЯ

3.1. Формування передумов зменшення агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання

Формування передумов для зменшення агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання є актуальним напрямком психологічної науки та практики. Особливу увагу в цій сфері приділяється розробці та імплементації ефективних методів психокорекції та профілактики, які дозволяють знизити рівень агресії серед підліткової аудиторії. Враховуючи складність сучасних викликів, зокрема вплив війни на рівень агресивності дітей, економічної нестабільності та соціальних змін, пошук ефективних підходів до зменшення агресивності є надзвичайно важливим.

У цьому контексті значний внесок зробили такі автори, як Л.Я. Галушко [17], який пропонує систему психокорекційної роботи з використанням мистецтва для подолання агресивної поведінки серед юнаків та дівчат раннього юнацького віку, вказуючи на ефективність творчих методів у роботі з емоційними станами. Л.О. Гапоненко акцентує увагу на ролі рефлексії у рольовій комунікації педагогів спеціальної освіти, підкреслюючи важливість самосвідомості та самоаналізу в процесі взаємодії з підлітками [18]. І.В. Козубовська і О.В. Шелевер зосереджуються на профілактиці відхилень у поведінці вже з дошкільного віку, наголошуючи на значенні раннього втручання для запобігання проблем у майбутньому [29].

Т.Д. Марцинковський [35] у своєму підручнику з дитячої практичної психології надає широкий огляд методів та технік роботи з дітьми та підлітками, включаючи ті, що спрямовані на зменшення агресивності. Мельник Л., Пуха К., Журавель Т. [36] розробили тренінгову програму для неповнолітніх, яка фокусується на конкретних методах подолання агресивної поведінки. Чухілевич О.

[46] в своїй роботі висвітлює підходи до конструктивного вирішення конфліктів, що також може сприяти зниженню рівня агресії серед молоді.

Критично аналізуючи ці дослідження, можна зробити висновок, що кожна з них вносить важливий внесок у формування комплексного розуміння проблеми агресії у підлітків та розробку стратегій її зменшення. Втім, потрібно враховувати специфіку кожного випадку та індивідуальні потреби підлітків, а також розуміти актуальні для сьогодення проблеми, а не класичні підліткові проблеми, які широко описані у науковій літературі.

За результатами проведеного опитування можна дійти висновку про наявність важливих проблем, вирішення яких є складним у короткостроковій перспективі.

Таблиця 3.1 – Проблеми підліткової агресивності, виявлені за результатами опитування

№	Проблема	Характеристика
1	Війна	Новий соціальний виклик, незнайомий для більшості педагогів та психологів, який не піддається традиційним методам корекції
2	Сприйняття свого тіла	Проблема самосприйняття власного тіла, що виявляється через негативне ставлення до свого фізичного вигляду, ваги, росту тощо
3	Матеріальний стан батьків	Фінансові обмеження сім'ї, що впливають на психологічний стан та соціальний комфорт підлітків
4	Ігри	Перцепція ігрової діяльності не виявляє значного впливу на поведінкові чи емоційні проблеми учасників
5	Схильність до уникнення конфліктів	Тенденція до уникнення конфліктних ситуацій, що корелює з низькою самооцінкою.
6	Невміння йти на компроміс та співпрацювати	Обмеженість у навичках досягнення компромісу та співпраці, що свідчить про відсутність ефективних комунікативних стратегій.
7	Міжособистісна довіра	Тенденція до приховування справжніх мотивів взаємодії, зумовлена недовірою до оточуючих.
8	Сприйняття соціальної критики	Підвищена чутливість до критики та неприйняття, яка проявляється у вигляді образливих реакцій.

Війна безсумнівно чинить негативний вплив на психологічний стан дітей, викликаючи тривогу, стрес та інші емоційні переживання. Можна стверджувати,

що швидко завершення військових дій та стабілізація соціального та політичного стану сприятиме виходу дітей та їхніх батьків із стану тривожності. Цей перехід від нестабільності до стабільності матиме позитивний вплив на зниження агресивної поведінки, оскільки зменшення зовнішніх стресорів сприятиме психологічному благополуччю та емоційній стабільності. Важливо, щоб у цей перехідний період діти та їх сім'ї отримували адекватну психологічну підтримку, щоб прискорити процес адаптації та відновлення.

Однак в умовах невизначеності і триваючої війни важливою для підлітків є підтримка батьків вдома та вчителів в школі, яка допомагає молоді краще справлятися з емоційним навантаженням. Лояльність та розуміння з боку вчителів та батьків створюють сприятливий клімат для зниження стресу та агресії.

Адаптація навчального процесу до війни. Для ефективного зменшення рівня тривожності у шкільному середовищі в умовах війни, особливе значення має підготовка та консультування вчителів, що має бути організоване директорами навчальних закладів. Це передбачає надання чітких рекомендацій щодо адаптації освітнього процесу, включаючи гнучкість навчального графіку та індивідуальний підхід до кожного учня.

Важливо, щоб вчителі розуміли, коли учні зазнають труднощів із виконанням завдань через психологічний стан, пов'язаний із війною, і надавали їм можливість надолужити пропущене без зайвого тиску. Навчання у зручний для учнів час, з огляду на їхній емоційний стан і персональні обставини, може сприяти створенню більш безпечного та підтримуючого навчального середовища.

Такий підхід вимагає від директорів шкіл активної ролі в організації навчального процесу, що враховує потреби учнів у цей важкий час, і забезпечує вчителям належні інструменти та знання для ефективного виконання своїх обов'язків.

У сімейному колі важливо підтримувати атмосферу спокою, надавати дітям відчуття безпеки та стабільності, не звалюючи всю відповідальність на зовнішні фактори.

Усі зазначені завдання є складними у вирішенні і вимагають відповідальності зі сторони батьків, а також кардинальної зміни освітнього процесу. Попри це є дієві педагогічні інструментарії, які дозволяють дещо знизити рівень конфліктності. Це відбувається через розвиток навиків взаємодії та командної роботи, що є важливими для створення здорових міжособистісних відносин і зменшення рівня агресії. Це може включати розвиток емпатії, навичок активного слухання та ненасильницького спілкування.

Таким чином загальні напрями формування передумов зменшення агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання можна поділити за двома напрямками:

- 1) для батьків.
- 2) для закладів освіти;

У ситуації тривалої військової кризи, величезну роль у психологічному здоров'ї та адаптації підлітків відіграє підтримка батьків. Необхідно звернути особливу увагу на психологічне благополуччя дітей, особливо на фоні війни та пов'язаних із нею змін у повсякденному житті. Важливість ролі батьків у формуванні стійкості дітей та зниження агресивних проявів не може бути недооцінена. Розглянемо декілька ключових рекомендацій для батьків, які можуть допомогти їм у цьому важливому завданні.

1) Емоційна доступність. Батькам потрібно подбати, щоб дитина відчувала постійну підтримку та готовність вислухати її переживання. Важливо створити безпечне середовище, де підлітки можуть відкрито висловлювати свої емоції та почуття.

2) Відверті розмови. Важливо обговорювати з дитиною події, що відбуваються навколо, у спокійний і зрозумілий спосіб. Це допоможе їм краще розуміти ситуацію і зменшить відчуття страху та невизначеності.

3) Стабільність та ритуали. Важливо в умовах сім'ї забезпечити та зберегти звичайний ритм життя наскільки це можливо. Регулярні сімейні традиції або ритуали можуть надати відчуття стабільності та безпеки.

4) Обмеження доступу до негативної інформації. Потрібно докласти зусиль, щоб вилучити постійний потік негативних новин, особливо тих, що стосуються військових дій. Надмірний вплив такої інформації може сприяти зростанню тривожності та страху.

5) Навчання методам саморегуляції. Доцільно допомагати дітям розвинути стратегії для ефективного керування своїми емоціями, наприклад через дихальні вправи, медитацію або заняття спортом.

6) Залучення професійної допомоги. У разі потреби слід звертатися за професійною психологічною допомогою. Це може бути корисно, якщо ви помічаєте, що дитина відчуває значні труднощі з адаптацією.

7) Позитивне моделювання. Батькам потрібно показувати приклад, демонструвати позитивні способи вирішення конфліктів та управління стресом. Діти часто наслідують поведінкові моделі своїх батьків.

8) Взаємодія зі школою. Потрібно підтримувати тісний зв'язок із вчителями та шкільними психологами, щоб забезпечити координований підхід до підтримки вашої дитини.

9) Заохочення до соціальної активності. Батькам слід заохочувати дитину до взаємодії з однолітками та участі в групових заходах, що може допомогти у формуванні навичок соціальної адаптації.

10) Підтримка інтересів та хобі. Батькам слід заохочувати розвиток індивідуальних інтересів та хобі дитини, які можуть служити як засоби самовираження та емоційного розвантаження.

11) Відеоігри. Якщо більшість батьків впевнені, що основні причини агресивності формуються через надмірні ігри та перегляд мобільного контенту, то діти не погоджуються із таким викладенням. Важливо роз'яснити батькам, що емоційний баланс у сім'ї є ключовим для психічного благополуччя дітей, він також є основою для того, щоб діти зменшили час проведення за іграми та мобільним телефоном.

12) Самооцінка та самосприйняття. Ці чинники є основоположними для формування здорової особистості. Батькам потрібні консультації і навіть тренінги,

спрямовані на підвищення самооцінки та розвиток позитивного сприйняття дітей, що є важливими для попередження агресії.

З метою зменшення рівня агресивності серед молодших підлітків у період адаптації до нових умов навчання, освітнім закладам необхідно реалізувати цілеспрямовані стратегії та програми. Особливу увагу варто приділити розвитку емоційної стійкості, комунікативних навичок та здатності до конструктивного вирішення конфліктів серед учнів. На основі останніх досліджень у галузі психології та педагогіки, пропонується десять завдань, спрямованих на створення позитивного навчального середовища та підтримку психологічного благополуччя підлітків.

1) Зниження надмірного академічного тиску та оптимізація навчальних програм можуть зменшити стрес і тривожність, з якими стикаються учні. Необхідно звернути увагу на темп навчального процесу, щоб учні мали достатньо часу для осмислення та засвоєння нових знань.

2) Впровадження курсів емоційного інтелекту. Розробити навчальні програми, які навчають дітей розпізнавати та керувати своїми емоціями, сприяючи розвитку навичок емпатії та комунікації.

3) Тренінги з дружнього спілкування. Організувати регулярні заняття для учнів, вчителів та батьків з метою навчання принципам та практикам ненасильницького спілкування.

4) Створення "зелених зон" у школах. Відвести спеціальні тихі кімнати або зони відпочинку, де діти можуть заспокоїтися та відновити емоційний баланс.

5) Програми з арт-терапії. Ввести заняття з мистецтва, музики та театру як методів самовираження та емоційного розвантаження.

6) Спортивні та фізичні активності. Забезпечити достатню кількість фізичної активності через уроки фізкультури, спортивні секції та руханки.

7) Медіаційні служби. Створити систему медіації у школі, де треновані учні зможуть допомагати розв'язувати конфлікти між учасниками навчального процесу.

8) Програми менторства. Впровадити програми менторства, де старші учні допомагають молодшим адаптуватися до шкільного життя та долати виклики. Це може відбуватися за допомогою залучення дітей до учнівського парламенту, організації шкільної роботи.

9) Підтримка батьківської участі. Залучити батьків до шкільного життя через регулярні зустрічі, семінари та волонтерські проекти.

10) Індивідуальні консультації. Забезпечити можливість індивідуальної роботи з вчителями, які мають підхід до учнів або з психологами.

11) Розвиток соціальних навичок. Включити в навчальні програми профілактично-коректувальні програми, спрямовані на розвиток соціальних навичок, таких як вміння співпрацювати, вирішувати проблеми та вести переговори.

Створення профілактично-коректувальних програм зі зменшення агресивності молодших підлітків є критично важливим для забезпечення їхнього здорового розвитку та благополуччя. Впровадження таких програм допомагає у виявленні та адресації основних причин агресивної поведінки, які можуть включати сімейні проблеми, навчальний стрес, соціальне відчуження чи психологічні труднощі. Через цілеспрямовані інтервенції, такі як групові та індивідуальні консультації, тренінги соціальних навичок, арт-терапія, та інші методи, можливо ефективно працювати над зниженням агресії та покращенням соціальної адаптації. Більш детальний огляд профілактично-коректувальних програм зі зменшення агресивності розглянемо в наступному питанні дослідження.

3.2. Обґрунтування доцільності створення профілактично-коректувальних програм зі зменшення агресивності молодших підлітків

Створення профілактично-коректувальних програм для зменшення агресивності молодших підлітків є важливим виховним заходом, враховуючи, що цей вік є критичним для формування соціальних та емоційних навичок. Раннє втручання може не тільки запобігти закріпленню негативних поведінкових звичок, але й сприяти розвитку здорових способів вираження емоцій.

Такі програми не лише допомагають зменшити ці ризики, але й підтримують позитивний розвиток особистості, формуючи у підлітків позитивне самоусвідомлення та здорові міжособистісні відносини.

В Україні існує затверджена Типова програма корекційної діяльності для осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Ця програма має на меті корегувати агресивну поведінку і спрямована на осіб, які виявили насильницьку поведінку в родині. Такі програми не тільки спрямовані на зменшення агресії, але й вчать учасників адекватним способам вираження емоцій, вирішення конфліктів та побудови здорових взаємовідносин.

Важливо, що такі програми включають різні активності та методики, які дозволяють учасникам розвивати навички самоконтролю, емпатії, а також вчитися конструктивного взаємодії з оточенням. Це може включати рольові ігри, групові дискусії, арт-терапію, тренінги соціальних навичок та інші діяльності, які сприяють розвитку позитивного самосприйняття та ефективному спілкуванню.

Корекційна програма, затверджена в Україні для осіб, що вчинили насильство, зосереджується на комплексній роботі з кривдниками. Ця програма включає низку заходів, спрямованих на освітню та психологічну корекцію поведінки.

Основні елементи програми включають:

1. Ознайомлення з нормативними документами. Учасники програми ознайомлюються з законодавчою базою України, яка регулює сімейні та соціально-побутові відносини, з метою підвищення правової обізнаності.

2. Ідентифікація особистих проблем. Програма допомагає учасникам визначати власні проблеми та шукати способи їх вирішення, що сприяє самопізнанню та самоаналізу.

3. Навчання безконфліктного спілкування. Формування навичок спілкування, які дозволяють уникати конфліктів та знаходити мирні рішення у відносинах.

4. Зниження емоційної напруги та тривожності. Програма спрямована на зменшення рівня стресу та підвищення емоційного благополуччя через різні техніки та підходи.

5. Розвиток навичок саморегуляції та самоконтролю. Навчання учасників методам контролю власних емоцій і поведінки.

6. Підвищення самооцінки та відповідальності. Стимулювання розвитку позитивної самооцінки та відповідальності за власні вчинки.

7. Тренування аутогенної релаксації. Освоєння технік аутогенного тренування та релаксації для кращого управління стресом.

8. Розвиток емпатії та розуміння емоцій інших. Навчання виявляти та розуміти емоції інших людей, а також адекватно висловлювати власні емоції.

9. Формування позитивних ціннісних орієнтацій. Сприяння розвитку моральних уявлень та позитивних життєвих цінностей серед учасників.

Робота з учнями загальноосвітніх навчальних закладів, які проявляють агресивну поведінку та вчиняють насильство щодо своїх однолітків, покладена на Управління освіти та науки, а також на шкільних психологів і соціальних педагогів. Ці фахівці виконують свою роботу, керуючись власним баченням впровадження корекційно-профілактичних програм. Разом з тим, ці програми націлені на боротьбу з агресією, яка вже виникла, а для підлітків молодого віку більш цінними є запобігаючі та профілактичні програми.

На сьогодні у численних українських школах використовуються авторські програми, які були розроблені та затверджені місцевими управліннями освіти та науки. В рамках корекційних програм у закладах освіти застосовуються як групові, так і індивідуальні підходи до роботи з учнями. Тривалість таких програм може значно варіюватися залежно від конкретних потреб та цілей.

- 1) на сьогодні в Україні створено десятки різних авторських програм, які дозволяють отримати педагогам цілу низку підходів, які вирішують проблеми різних видів агресивності. Однак дана робота орієнтована на довгострокову діяльність.
- 2) 40% програм, які проводять групову діяльність, тривають від 14 до 26 тижнів;
- 3) 23% програм розраховані на період менше 14 тижнів;
- 4) 19% можуть тривати до 52 тижнів.

Часто такі групові заняття проводяться під керівництвом двох фахівців, наприклад викладача та психолога. Інколи використовуються гендерно змішані команди (чоловік та жінка) для кращого забезпечення різнопланової підтримки.

Учителі молодших класів також активно залучаються до цієї роботи, проводячи корекційно-профілактичну діяльність з учнями під час позакласних занять, батьківських зборів та на заняттях у групах продовженого дня. Це включає різноманітні заходи, спрямовані на розвиток навичок соціального спілкування, вирішення конфліктів, а також зменшення агресії та насильства.

Важливою є співпраця вчителів зі шкільними психологами та соціальними педагогами. Це дозволяє підійти до вирішення проблеми комплексно, враховуючи індивідуальні особливості кожної дитини, і реалізувати на практиці програми, які б відповідали специфічним потребам школярів. Такий підхід сприяє не лише вирішенню актуальних проблем, але й формуванню стійких позитивних змін у поведінці та ставленні дітей.

Впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних та мультимедійних технологій, а також активне використання різних web-технологій і соціальних

мереж, як, наприклад, блогів, чатів у Twitter, груп у соціальних мережах, є ключовими у цьому процесі.

Ураховуючи, що молодші школярі часто імітують поведінку героїв мультфільмів, кіно, онлайн-ігор та проводять значну частину свого вільного часу в Інтернеті, важливо орієнтувати ці технології на позитивний вплив. Використання цифрових засобів може допомогти в розробці ефективних, цікавих для дітей програм, які б будуть сприяти формуванню позитивних моделей поведінки, розвитку соціальних навичок та емоційного інтелекту.

Програми мають бути направлені не лише на зменшення агресії, але й на розвиток конструктивних способів вираження емоцій, вирішення конфліктів та ефективної взаємодії з оточуючими. Впровадження таких програм у навчальний процес стане значним кроком у підвищенні емоційної стійкості та соціальної адаптованості молодших школярів.

На основі об'єктивного аналізу міжнародного та українського досвіду впровадження корекційних програм, стає зрозумілим, що розробка комплексної *Програми корекційно-профілактичної діяльності для попередження агресивної поведінки серед молодших школярів є надзвичайно важливою та актуальною.*

Така комплексна програма повинна бути спрямована на попередження агресивної поведінки молодших учнів. Вона повинна бути всебічною та багатогранною, охоплюючи не лише учнів, але й їхніх батьків, вчителів та інших значущих осіб у їхньому житті. Основні аспекти такої програми включають:

- тренінгові заняття та семінари для вчителів та батьків. Ці заходи повинні бути спрямовані на підвищення обізнаності дорослих щодо причин та наслідків агресивної поведінки у дітей, а також надання їм інструментів та методів для ефективної взаємодії та корекції такої поведінки.
- перегляд та аналіз контенту. Оцінка мультфільмів, фільмів та інших медійних продуктів, які можуть спонукати до агресивної поведінки, з метою ідентифікації та обговорення з дітьми потенційно шкідливих повідомлень.

- тренінгові вправи та ігри для учнів. Розвиток навичок соціальної взаємодії, емоційного самоконтролю та конструктивного вирішення конфліктів через застосування ігрових методик та інтерактивних вправ.
- діагностична діяльність. Регулярне оцінювання рівня агресії та соціальної адаптованості учнів для ідентифікації тих, хто може потребувати додаткової підтримки або інтервенції.
- просвітницька діяльність. Інформування учнів про наслідки агресивної поведінки, значення емпатії, поваги до інших та способи позитивної взаємодії.
- корекційно-профілактична робота. Використання різноманітних психологічних та педагогічних методик для зниження агресивності та підвищення соціальної компетентності учнів.
- комунікація з оточенням учня. Важливість взаємодії з батьками, родичами, вчителями для створення єдиного підходу до виховання та корекції поведінки.
- формування позитивного мікроклімату у класі. Створення атмосфери взаємоповаги та підтримки серед учнів, заохочення дружніх взаємин та співпраці.
- підтримка вчителів та батьків. Надання ресурсів та консультацій для дорослих, які працюють з дітьми, для підвищення їх компетентності та ефективності у виховній роботі.
- моніторинг та оцінка ефективності програми. Регулярний перегляд та оцінювання програми з метою її адаптації та удосконалення на основі отриманих результатів та зворотного зв'язку.

Розроблення та впровадження такої комплексної програми потребує злагодженої роботи педагогів, психологів, батьків та самої дитини, а також адекватного ресурсного забезпечення. Це дасть можливість не тільки зменшити агресивну поведінку серед молодших учнів, але й сприяти створенню здорового та позитивного навчального середовища.

Щоб ближче підійти до розроблення комплексної програми з профілактично-коректувальних програм зі зменшення агресивності молодших підлітків,

розглянемо приклади вузько-напрямлених програм, що вже адаптовані в деяких закладах середньої освіти.

Програма з корекції агресивності і гіперактивності дитини «Дві сторони медалі». URL: <https://naurok.com.ua/programa-z-korekci-agresivnosti-i-giperaktivnosti-ditini-dvi-storoni-medali-100289.html> Кротовської Л.І.

Ця програма орієнтована на учнів віком 10-14 років і має на меті корекцію агресивної поведінки та гіперактивності. Програма триває 16 тижнів. Вона включає як групові, так і індивідуальні форми роботи.

Учасники програми діляться на групи з урахуванням рівня агресивності, які варіюються від низького до високого ризику закріплення агресивних реакцій як поведінкової норми. Це дозволяє проводити більш цілеспрямовану роботу, адаптовану до потреб кожного учасника.

Основні завдання програми:

1. Розвиток здатності учнів розуміти та співпереживати емоціям інших, що включає вміння аналізувати та рефлексувати мотиви поведінки оточуючих.
2. Активізація умінь дітей робити свідомий вибір і брати відповідальність за свої дії.
3. Навчання учнів адекватно реагувати у конфліктних ситуаціях, попереджаючи їх загострення.
4. Формування навичок визнавати та аналізувати власні помилки.
5. Розвиток умінь випліскувати гнів без агресії.

Очікувані результати програми:

1. Зниження рівня агресивності та тривожності серед учнів.
2. Підвищення рівня емпатії, тобто здатності відчувати та розуміти емоції інших.
3. Зміцнення контролю учнів над власними емоціями.
4. Розвиток умінь учнів визнавати свої помилки, відчувати співчуття, висловлювати свій гнів у прийнятних формах, аналізувати та самостійно виправляти помилки.

Програма також передбачає застосування ігрових методів та діагностичних тестувань для оцінки та корекції поведінки учнів, забезпечуючи гнучке поєднання індивідуальної та групової роботи.

Психокорекційна програмі зі зниження агресивності для дітей, що мають завищений рівень агресивності. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/0012e4-c435.docx.html>

Психокорекційна програма "Зі зниження агресивності для дітей, що мають завищений рівень агресивності" була створена для адресування проблеми підвищеної агресії у дітей, яка є важливою темою в роботі шкільного психолога. Ця програма спрямована на дітей п'ятого класу, у яких за спостереженнями батьків та вчителів, а також за результатами діагностичних методик, було виявлено проблему підвищеної агресивності.

Метою програми є зниження рівня агресивності у дитини, розвиток навичок самоконтролю, емоційної регуляції та безпечних способів відреагування на різні почуття. Програма передбачає наступні завдання:

- Діагностика рівня агресивності, ворожості, тривожності, самооцінки та комунікативних навичок.
- Зниження рівня тривожності та стабілізація самооцінки.
- Мотивація дитини до самовдосконалення.
- Зниження емоційного напруження та агресії.
- Розвиток умінь регуляції емоцій та самоконтролю.
- Формування навичок конструктивного спілкування та поведінки в конфліктних ситуаціях.

Програма триває 12 тижнів, проводиться раз на тиждень і орієнтована на індивідуальну форму роботи. Вона включає різноманітні види діяльності, включаючи проєктивні діагностичні методики, медитації, ігри, малювання, ліплення, роботу з ситуаційними малюнками та релаксаційні вправи.

Очікувані результати включають зниження рівня агресивності, розвиток навичок саморегуляції, стабілізацію самооцінки, формування умінь конструктивної комунікації та високу мотивацію до самовдосконалення.

Корекційно-розвивальна програма зі зменшення агресії та підвищення рівня самооцінки. URL: https://www.schoollife.org.ua/627-2016/#google_vignette, автор Бреславець Л.Г.

Програма спрямована на розв'язання проблеми підвищеної агресії серед підлітків. Програма триває 12 тижнів. Вона включає інтерактивні методики, такі як невербальні вправи, групові дискусії, рольові ігри та вправи для розминки. Очікуваним результатом є зниження агресивності, підвищення самооцінки, розвиток емоційної саморегуляції та навичок конструктивного спілкування серед підлітків.

Програма має на меті:

- Діагностувати рівень агресивності, тривожності, самооцінки та комунікативних навичок підлітків.
- Знизити рівень тривожності і підвищити самооцінку учасників.
- Мотивувати підлітків до позитивної саморозвитку та самоконтролю.
- Сформувати у підлітків навички конструктивного спілкування та поведінки в конфліктних ситуаціях.

Після аналізу трьох різних корекційно-розвивальних програм, спрямованих на зменшення агресії та підвищення самооцінки у підлітків, можна виділити деякі ключові засади та загальні підходи комплексної *програми корекційно-профілактичної діяльності для попередження агресивної поведінки серед молодших школярів є надзвичайно важливою та актуальною.*

Цільова аудиторія:

- Підлітки – програма повинна бути орієнтована на роботу з дітьми підліткового віку, зокрема у віковій категорії 10-15 років. Це період, коли формуються важливі соціальні та емоційні навички, а також відбуваються значні зміни в поведінці.

- Викладачі – важливі учасники процесу, які потребують методичних рекомендацій та навчання для виявлення та корекції агресивної поведінки.
- Батьки – їх залучення та освіта є критично важливими для успішності програми, оскільки багато аспектів агресивної поведінки кореняться в домашньому вихованні.

Види занять:

- Індивідуальні заняття забезпечують персоналізований підхід до кожної дитини, особливо тих, хто має особливі потреби.
- Групові заняття сприяють розвитку соціальних навичок та спілкуванню.

Методика:

- Тренінги, які включають інтерактивні вправи та активності для розвитку емпатії, самоконтролю та навичок мирного вирішення конфліктів.
- Методичні рекомендації для вчителів та батьків, щоб надати їм інструменти для підтримки дітей.
- Рольові та ситуативні ігри, які допомагають дітям вчитися через практичний досвід.

Тривалість – більше ніж 6 місяців, щоб забезпечити достатній час для розвитку та закріплення нових навичок і поведінкових моделей.

Взаємодія:

- Для батьків заняття проводяться в онлайн форматі, щоб забезпечити зручний доступ до інформації та ресурсів.
- Для вчителів надаються друковані або електронні методичні посібники.
- Для дітей заняття в основному проводяться в очній формі, забезпечуючи безпосередній досвід та взаємодію. Для дітей з особливими потребами проводяться індивідуальні заняття, враховуючи їх унікальні особливості та вимоги.

Така комплексна програма забезпечить всебічний та систематичний підхід до вирішення проблеми агресивної поведінки серед молодших школярів, використовуючи різноманітні ресурси та стратегії для досягнення максимально ефективних результатів.

Узагальнюючи, можна сказати, що ці програми демонструють важливість комплексного підходу до проблеми агресії та самооцінки у підлітків, враховуючи як індивідуальні, так і соціальні аспекти їхнього розвитку. Однак, вже розроблені програми тривалістю 16 занять не можуть показати високої ефективності, оскільки для того, щоб тренувальний урок запам'ятався дитині і укріпився як шаблон правильної поведінки, працювати потрібно значно довше. Потрібно розробляти курси тривалістю не менше півроку, які дозволять дітям відпрацювати навички домовленості, роботи в команді і підвищать їх самооцінку, батькам отримати чіткі інструменти виявлення агресії та шаблони коректування поведінки дитини, викладачам – методичні рекомендації з роботи, які дозволять знизити рівень агресивності у школі.

Висновок до розділу 3

За результатами опитування підлітків Львова щодо причин агресивності та форм її проявів, серед основних факторів, що впливають на агресивність у підлітків, виявлено: війну як новий соціальний виклик, який потребує спеціальних підходів до корекції; проблеми з самосприйняттям власного тіла; вплив матеріального стану сім'ї; тенденцію до уникнення конфліктів та обмеженість у навичках компромісу та співпраці; міжособистісну довіру та підвищену чутливість до критики. Ці фактори вказують на складність проблеми агресивної поведінки у підлітковому віці та необхідність комплексного підходу до їх вирішення.

Основні напрямки формування передумов для зменшення агресивності серед молодших підлітків включають діяльність, спрямовану на батьків та освітні заклади. Батькам важливо забезпечити емоційну доступність, вести відверті розмови, підтримувати стабільність і обмежувати негативну інформацію. Школи

повинні знизити академічний тиск, запровадити емоційно-інтелектуальні курси, організувати заняття з ненасильницького спілкування, створити тихі зони та реалізувати арт-терапію та спортивні програми. Важливо також залучити батьків до шкільного життя та забезпечити індивідуальні консультації.

Корекційні програми в Україні, орієнтовані на осіб, що вчинили насильство в сім'ї, мають на меті не лише зменшення агресії, але й розвиток конструктивних способів вираження емоцій та вирішення конфліктів. Ці програми включають різноманітні методики, від рольових ігор до арт-терапії, спрямовані на навчання самоконтролю, емпатії, та ефективної взаємодії. Важливо, що у закладах освіти використовуються індивідуальні та групові програми коректування та профілактики агресії.

Роль учителів, психологів, та соціальних педагогів у реалізації цих програм є важливою, а застосування сучасних технологій та мультимедійних інструментів допомагає робити навчання цікавим та ефективним для дітей. Впровадження таких комплексних програм є важливим кроком у формуванні здорових поведінкових моделей та соціальної адаптації у молодших школярів. Сьогодні численна кількість шкіл вже використовують авторські програми, однак вони не мають комплексного вирішення проблеми, а орієнтовані на навчання дітей поведінки у конфліктному середовищі і дозволяють краще себе зрозуміти та отримати впевненість у собі.

Комплексна профілактично-коректувальна програма має забезпечити розвиток важливих навичок у молодших підлітків. Вона включає співпрацю між школою та батьками, щоб забезпечити всебічний підхід до проблеми. Завдання програми полягає у навчанні дітей методам згладження конфліктів, вмінню працювати в команді та підвищенні їх самооцінки. Ця інтегрована програма допомагає учням краще розуміти свої емоції, розвиває соціальні навички та сприяє формуванню здорових взаємин.

ВИСНОВКИ

Дослідження теоретичних аспектів агресії серед підлітків вказує на те, що це складне багатогранне явище, яке охоплює сталі особистісні характеристики, поведінкові тенденції та емоційні реакції. У роботі встановлено, що агресивність підлітків - це складне багатоаспектне явище, що характеризує специфічний стан особи, який проявляється у постійному або регулярному виявленні негативних фізичних, вербальних чи психологічних дій щодо інших осіб або самого себе.

У ранньому підлітковому віці (11-15 років) виділено три фази: початковий етап пубертату (11-12 років), період збільшеної активності та соціальної взаємодії (12-14 років) та етап інтенсивних особистісних перетворень (14-15 років).

Згідно з психологами, молодші підлітки, схильні до агресії, підрозділяються на чотири основні групи: ті, хто схильний до фізичної агресії з лідерськими якостями та слабким самоконтролем; ті, хто схильні до вербальної агресії через внутрішні конфлікти та емоційну чутливість; ті, хто демонструють пасивну агресію як форму непрямого опору або протесту; та ті, хто проявляють негативізм як оборонну реакцію на внутрішні конфлікти та стрес. Існує також група підлітків, схильних до самоагресії, які демонструють самонаправлену агресію через саморуйнівні дії у відповідь на адаптацію до нових соціальних умов та пошук внутрішнього спокою.

Ефективна адаптація дітей до старшої школи залежить від взаємодії освітнього та сімейного середовищ, а також особистісних та фізіологічних змін у підлітків. Виявлено, що вчителям необхідно враховувати ці характеристики для застосування відповідних педагогічних методів та підходів, адаптованих до потреб та змін у розвитку підлітків. Сімейне середовище відіграє критичну роль у розвитку агресії серед підлітків, де емоційна підтримка та розуміння, надані вдома, сприяють розвитку емоційної стабільності.

З метою емпіричного дослідження було поставлено експеримент. У листопаді 2023 року було проведено експериментальне дослідження, метою якого

було з'ясувати причини агресивності серед молодших підлітків. Протягом місяця розповсюджувались та збирались анкети, завдяки чому було залучено 100 учасників, що відповідають віковому критерію молодших підлітків. Важливою частиною процесу було дотримання етичних принципів: врахування вікових особливостей респондентів та уникнення питань, які могли б викликати їх дискомфорт або стрес. Основним завданням було забезпечення конфіденційності опитувань та формулювання запитань таким чином, аби не завдати шкоди учням.

На підставі зібраних даних зроблено висновок, що агресивність серед підлітків тісно пов'язана з їхнім соціальним та емоційним досвідом. Високі показники непрямой агресії, образ, нещирості, та стресу через навчання в школі свідчать про те, що підлітки можуть відповідати агресивно на відчуття невпевненості, тиску та незадоволення поточним станом своїх сімейних та соціальних стосунків. Конфлікти в шкільному середовищі та соціальна несправедливість також можуть впливати на формування світогляду підлітків, підвищуючи їх схильність до агресивних відповідей. Важливим фактором є фізичне здоров'я та особистісне сприйняття підлітків, а також їхнє занепокоєння війною, що мають сильний вплив на їх емоційний стан і можуть призвести до агресивних проявів як механізму захисту або виразу тривоги. Матеріальні турботи та відчуття надмірного контролю також можуть спричиняти фрустрацію та агресію, підсилюючи відчуття безсилля та обмеженості в можливостях самовираження. Щодо впливу відеоігор, низькі показники агресивності, пов'язані з ними, дозволяють припустити, що підлітки не вважають цей аспект значущим для формування своєї поведінки.

Ці результати підкреслюють важливість створення стабільного та підтримуючого середовища для підлітків та адресації емоційних та соціальних чинників, які можуть спричиняти агресивні поведінки.

У рамках дослідження, проведеного серед підлітків у Львові, було виявлено кілька ключових факторів, що впливають на агресивну поведінку. Серед них війна як новий соціальний виклик, потребуючий особливих методів корекції; проблеми з самосприйняттям власного тіла; вплив матеріального стану сім'ї; тенденція до

уникнення конфліктів та обмежені навички у компромісах та співпраці; міжособистісна довіра та підвищена чутливість до критики. Ці фактори підкреслюють складність проблеми агресивної поведінки у підлітковому віці та вказують на необхідність комплексного підходу до їх вирішення.

У зв'язку з цим, основні напрямки діяльності, спрямованої на зменшення агресивності серед молодших підлітків, включають роботу з батьками та освітніми закладами. Батькам рекомендується забезпечити емоційну доступність, проводити відверті розмови, підтримувати стабільність і обмежувати негативну інформацію. Школи повинні знизити академічний тиск, впровадити курси емоційного інтелекту, організувати заняття з ненасильницького спілкування, створити тихі зони та реалізувати арт-терапію та спортивні програми. Також важливим є залучення батьків до шкільного життя та забезпечення індивідуальних консультацій.

Корекційні програми в Україні, орієнтовані на осіб, що вчинили насильство в сім'ї, мають на меті не лише зменшення агресії, але й розвиток конструктивних способів вираження емоцій та вирішення конфліктів. Ці програми використовують різноманітні методики, включаючи рольові ігри та арт-терапію, і спрямовані на навчання самоконтролю, емпатії, та ефективної взаємодії.

В роботі запропоновано розроблення комплексної профілактично-коректувальної програми, яка орієнтована на розвиток важливих навичок у молодших підлітків. Її основне завдання полягає в навчанні дітей ефективним методам згладження конфліктів, розвитку навичок командної роботи та підвищенні самооцінки. Ця інтегрована програма сприяє кращому розумінню учнями власних емоцій, розвиває соціальні навички та формує здорові взаємини. Програма передбачає активну співпрацю між школою та батьками, щоб забезпечити всебічний та інтегрований підхід до проблеми. Важливою складовою є залучення батьків до процесу навчання та розвитку дітей, оскільки вони відіграють ключову роль у формуванні емоційного благополуччя та соціальної адаптації підлітків. Школи, в свою чергу, повинні забезпечити відповідну освітню підтримку, включаючи програми, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, навчання ненасильницькому спілкуванню та забезпечення безпечного середовища для

розвитку особистості. Комплексна програма має включати різноманітні методики та підходи, що дозволяють дітям навчитися виражати свої емоції конструктивно, розвивати толерантність, емпатію та вміння співпрацювати з іншими. Важливим аспектом є також розвиток критичного мислення та самоаналізу, що дозволяє підліткам краще розуміти себе та інших, знижувати рівень агресивних реакцій та формувати позитивні моделі поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авадані В. А. Стратегії поведінки дітей щодо проявів жорстокості. Право і суспільство, 2014, № 6-1, С. 164-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_6.1_28
2. Андреева, О. Підлітки, схильні до девіантної поведінки : програма соціально-психологічного супроводу. Психолог, 2014, № 1 (529), С. 4-28.
3. Андрусишин Р.М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. - Серія: Право. - 2022. - Вип. 69. - С. 13-19. - URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/03/NVUzhNU_69-1.pdf
4. Апішева А.Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012, Вип. 2. С. 117-125. URL: <https://ela.kpi.ua/jspui/handle/123456789/8572>
5. Бадюк Т. К. Особливості адаптаційного періоду учнів п'ятих класів до навчання у шкільній ланці : інформаційно-методичний посібник. Бадюк. Вінниця, 2013. 34 с. 4. Бандура А., Уолтерс Р. Підліткова агресія. Вивчення впливу виховання та сімейних стосунків М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО. Пресс, 2000. С. 512
6. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей. Київ – Чернівці: «Букрек», 2018. – 320 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/717891/1/%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BD%D0%B0_%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85%D1%83_%D0%B4%D0%BE_%D0%B4%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9.pdf
7. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. канд. юрид. Наук.Р. І. Благута. Київ, 2006. С. 219. URL: <http://www.disslib.org/psykholohichni-zasady-profilaktyky-delinkventnosti-nepovnolitnikh.html>

8. Бойко І.І. Соціально-психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. 2002. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31145>
9. Будіянський М.Ф. Особливості прояви агресивності в підлітків. Наука і освіта, 2013, №3, 36-39. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/18930/1/36-39.pdf>
10. Вальчук Ю. В. Психологія агресивної поведінки сучасних підлітків: діагностично-корекційний аспект : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю „053 — психологія“ / Ю. В. Вальчук. — Тернопіль: ТНТУ, 2022. — 87 с. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/38361>
11. Василенко І. А. , Тарарака І. С. Агресивність та особливості статусного положення підлітків. Традиції та новації сучасної освіти в Україні. Наука і освіта. №3. 2013 С.44-46. URL <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/12158/1/Vasylenko.pdf>
12. Васьківська С. Дитяча агресивність: норма чи відхилення? Початкова школа. 1993. № 7. С.51 – 52.
13. Васьківська С. Звідки ж агресивність. Наша дитина. 1993. № 2. С.7. 14. Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник. Авторський колектив. К.: Просвіта, 2001
14. Вовканич М.Д. Соціально-психологічні особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2012, 24. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/11936/1/%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E-%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%AF%D0%92%D0%A3%20%D0%90%D0%93%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%86%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%94%D0%86%D0%9D%D0%9A%D0%98%20%D0>

%92%20%D0%9F%D0%86%D0%94%D0%9B%D0%86%D0%A2%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%9C%D0%A3%20%D0%92%D0%86%D0%A6%D0%86.pdf

- 15.Вознюк О. В. Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки: спроба міждисциплінарного аналізу. Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка, Житомир, 2017. Вип. 2: Педагогічні науки. 88с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUP_2017_2_12
- 16.Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2017, 3(30), 117–134. <https://doi.org/10.21564/2075-7190.30.90295>
- 17.Галушко Л.Я. Система психокорекційної роботи, орієнтована по подолання агресивної поведінки засобами мистецтва юраків та дівчати у ранній юності. 231-237. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vpo_2011_3_39.pdf
- 18.Гапоненко Л.О. Види рефлексії у рольовій комунікації педагогів спеціальної освіти. Інклюзія і суспільство, 2022, 1. URL: <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/inclusion-society/article/view/5>
- 19.Гиренко С.П. Агресивна поведінка особистості в конфлікті. Вісник Харківського Університету. Психологія. 2000. № 472. С. 49 – 51
- 20.Гребінь Н.В. Федчун М.Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. Психологія особистості. 2020. С. 119-124. URL : <http://habitus.od.ua/journals/2020/15-2020/21.pdf>
- 21.Губко А.А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2013, Вип. 114. 225с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPH_2013_114_12
- 22.Двіжона О.В. Вплив сім'ї на формування асоціальної поведінки підлітків. Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія

- управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. 2002. Частина 3. С. 35 – 41.
- 23.Дзюбенко О. А. Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі : дис. канд.псих. наук : 19.00.07. Київ., 2013. С. 209.
- 24.Іванова В.В. Прояви агресивності у підлітковому віці. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 5. С. 5–16. 29. Кириченко В. В. Особливості проявів агресії у дітей під час соціальнопсихологічної адаптації до умов середньої школи / В. В. Кириченко. Актуальні проблеми психології. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2002. Ч. 3. С. 68–72.
- 25.Злотніков А. Світле в темному. Про користь агресії. UA Modna, 2015. URL: <https://uamodna.com/articles/svitle-v-temnomu-pro-korystj-agresiyi/>
- 26.Ігнат'єва О. Особливості агресивної поведінки молодших школярів. Психологія молодшого школяра : збірник наукових праць держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2016. 78с.
- 27.Каменецька А. О. Особливості агресивності підлітків в залежності від рівня соціально-психологічної адаптації: кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня магістр : спец. 053 Психологія. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, каф. психології. Харків, 2022. 62 с. : іл. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/4cb86eed-a1b9-470e-ac9e-34cbf518e72f>
- 28.Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. Науковий вісник. Львівського державного університету внутрішніх справ. 1.2015. 32 УДК 159.9. URL: https://www1.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsp/01_2015/15kzrupv.pdf
- 29.Козубовська І.В., Шелевер О.В. Профілактика відхилень у поведінці дітей дошкільного віку. The scientific heritage, 2020, №45. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/40865/1/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A4%D0%86%D0%9B%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%20%D0%92%D0%86%D0%94%D0%A5%D0%98%D0%9B%D0%95%D>

0%D0%AC%20%D0%A3%20%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%94%D0%86%D0%9D%D0%A6%D0%86%20%D0%94%D0%86%D0%A2%D0%95%D0%99%20%D0%94%D0%9E%D0%A8%D0%9A%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%92%D0%86%D0%9A%D0%A3.pdf

- 30.Ком'яга А. В., Головка В. М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Правова система: теорія і практика, 2022, 4. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/18.pdf
- 31.Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенез особистості: норма і девіація: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. "Актуальні проблеми". Луцьк, 2023
- 32.Кочанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціальні категорії. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50-54. URL. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2010_146_133_12.2010
- 33.Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/417831.pdf
- 34.Лисенко Л.М. Взаємозв'язок агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків. Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки, 2019, 3. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/462>
- 35.Марцинковський Т.Д. Дитяча практична психологія: Підручник - М.: Гардаріки. - 255 с., 2004. URL: <http://ibib.ltd.ua/detskaya-prakticheskaya-psiologiya-uchebnik.html>
- 36.Мельник Л, Пуха К., Журавель Т. Подолання агресивної поведінки. Тренінгова програма для неповнолітніх. Київ, 2018. URL: <https://www.healthright.org.ua/wp-content/uploads/2020/08/%D0%9F%D0%9E%D0%94%D0%9E%D0%9B%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF-%D0%90%D0%93%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%87-%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%94%D0%86%D0%9D%D0%9A%D0>

%98-

%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B0-

%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-

%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%85.pdf

- 37.Мойсеева О.Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч. Метод. Посіб. К.: КММ, 2010. С.128
- 38.Обухова Л.Ф. Дитяча психологія: Теорія, факти, проблеми. Генезис, 2000. 305 с. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/969/Obuhova.pdf
- 39.Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. Проблеми сучасної психології. 2016. Вип. 31. С. 293-303. URL. : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_31_26
- 40.Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку: монографія. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.
- 41.Папуча М. В., Кричківська Т. Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання: монографія. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2001. 147 с.
- 42.Петечел О.Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. Збірник наукових статей. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/8359/1/1066-Article%20Text-2196-1-10-20191031.pdf>
- 43.Підчасов Є. В. Динаміка шкільної мотивації учнів у період переходу до основної школи. Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. ХНПУ. Харків, 2009. Вип. 29. 234 с.
- 44.Сєдова В.І. Самооцінка як чинник агресивної поведінки підлітків. Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ, 2022. 53 с. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/55634>

- 45.Слободюк С. П. Психологічні особливості агресивності молодших підлітків на етапі адаптації до нових умов навчання. Кривий Ріг : КДПУ, 2022, 106 с. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/123456789/6802>
- 46.Сподобаєва, А. Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика А.Д. Сподобаєва. Інсайт : психологічні виміри суспільства : матер. міжнар. конф./ ред. кол. : І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 264-266
- 47.Теорія агресії і наслідування. Підхід Н. Міллера і Дж. Долларда. URL. https://stud.com.ua/106933/psihologiya/teoriyi_agresiyi_nasliduvannya_pidhid_millera_dollard
- 48.Ткалич М. Здорова агресія. Коли і чому краще дати відсіч. NV LIVE, 2020. URL: <https://life.nv.ua/ukr/blogs/agresiya-samoocinka-koli-treba-postoyati-za-sebe-psihologiya-50087354.html>
- 49.Токарева Н. М., Шамне А.В., Макаренко Н.М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу. Кривий Ріг, 2014, 309 с.
- 50.Фром Е. Анатомія людської деструктивності: пер. с англ. Електронний сайт. 2022. URL. : <https://sites.google.com/site/persodzerela2semestr/home/from-eaanatomia-ludskoie-destruktivnosti>
- 51.Хімеон Н. Становлення самосвідомості підлітка: почуття дорослості, самоствердження, самооцінка. Психолог, №25-27, 2007.
- 52.Чухілевич О. Конструктивне вирішення конфліктів. Психолог, №25-27, 2007
- 53.Шебанова С.Г., Шиндер А. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки та соціометричного статусу. Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. 2002. Частина 3. С. 176 – 181
- 54.Buchmann A., Hohmann S., Brandeis D., Banaschewski T., Poustka L. Aggression in children and adolescents. Curr. Top. Behav. Neurosci. 2014;17:421–442. doi: 10.1007/7854_2013_261.
- 55.Card N.A., Stucky B.D., Sawalani G.M., Little T.D. Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences,

- intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Dev.* 2008;79:1185–1229. doi: 10.1111/j.1467-8624.2008.01184.x.
56. Crespo-Ramos S., Romero-Abrio A., Martínez-Ferrer B., Musitu G. Psychosocial variables and overt school violence among adolescents. *Psychosoc. Interv.* 2017;26:125–130. doi: 10.1016/j.psi.2017.05.002.
57. Cook W. W., & Medley, D. M. (1954) Proposed hostility and pharisaic-virtue scales for the MMPI (abstract). *Journal of Applied Psychology*, 38, 414-418.
58. Henneberger A.K., Varga S.M., Moudy A., Tolan P.H. Family Functioning and High Risk Adolescents' Aggressive Behavior: Examining Effects by Ethnicity. *J. Youth Adolesc.* 2016;45:145–155. doi: 10.1007/s10964-014-0222-8.
59. Labella M.H., Masten A.S. Family influences on the development of aggression and violence. *Curr. Opin. Psychol.* 2018;19:11–16. doi: 10.1016/j.copsyc.2017.03.028.
60. Park S., Chiu W., Won D. Effects of physical education, extracurricular sports activities, and leisure satisfaction on adolescent aggressive behavior: A latent growth modeling approach. *PLoS ONE*. 2017:e0174674. doi: 10.1371/journal.pone.0174674.
61. Putallaz M., Bierman K.L. *Aggression, Antisocial Behavior, and Violence Among Girls: A Developmental Perspective*. Guilford Press; New York, NY, USA: 2004. Girls who bully: A developmental and relational perspective; pp. 90–109.
62. Salimi N., Karimi-Shahanjarini A., Rezapur-Shahkolai F., Hamzeh B., Roshanaei G., Babamiri M. Aggression and its predictors among elementary students. *J. Inj. Violence Res.* 2019;11:159–170. doi: 10.5249/jivr.v11i2.1102.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Результати опитування за методикою Басса-Даркі

№	Фізична агресія	Непряма агресія	Самоагресія	Негативізм	Образа	Вік
1	1	3	1	3	5	12
2	1	5	1	1	3	12
3	1	5	1	1	3	12
4	1	3	1	3	4	15
5	1	5	1	2	3	15
6	1	5	1	2	5	15
7	1	5	1	2	4	13
8	1	4	1	2	4	14
9	1	4	1	1	5	13
10	1	3	1	3	3	12
11	1	3	1	3	5	12
12	2	5	3	1	3	12
13	1	5	1	1	3	12
14	2	3	1	3	4	15
15	2	5	1	2	3	15
16	3	5	3	2	5	15
17	1	5	1	2	4	13
18	3	4	3	2	4	14
19	1	4	1	1	5	13
20	1	3	1	3	3	12
21	1	3	1	3	5	12
22	2	5	3	1	3	12
23	1	5	1	1	3	12
24	2	3	3	3	4	15
25	1	5	1	2	3	15
26	1	5	1	2	5	15
27	1	5	1	2	4	13
28	1	4	1	2	4	14
29	1	4	1	1	5	13
30	1	3	1	3	3	12
31	1	3	1	3	5	12
32	1	5	1	1	3	12
33	1	5	1	1	3	12
34	2	3	1	3	4	15
35	1	5	1	2	3	15
36	1	5	1	2	5	15
37	1	5	1	2	4	13
38	1	4	1	2	4	14
39	1	4	1	1	5	13
40	1	3	1	3	3	12
41	1	3	1	3	5	12
42	1	5	1	1	3	12

43	1	5	1	1	3	12
44	1	3	1	3	4	15
45	1	5	1	2	3	15
46	1	5	1	2	5	15
47	1	5	1	2	4	13
48	1	4	1	2	4	14
49	1	4	1	1	5	13
50	1	3	1	3	3	12
51	1	3	1	3	5	12
52	2	5	1	1	3	12
53	1	5	1	1	3	12
54	1	3	1	3	4	15
55	1	5	1	2	3	15
56	1	5	1	2	5	15
57	1	5	1	2	4	13
58	1	4	1	2	4	14
59	1	4	1	1	5	13
60	1	3	1	3	3	12
61	1	3	1	3	5	12
62	1	5	1	1	3	12
63	1	5	1	1	3	12
64	2	3	1	3	4	15
65	1	5	1	2	3	15
66	1	5	1	2	5	15
67	1	5	1	2	4	13
68	1	4	1	2	4	14
69	1	4	1	1	5	13
70	1	3	1	3	3	12
71	1	3	1	3	5	12
72	1	5	1	1	3	12
73	1	5	1	1	3	12
74	1	3	1	3	4	15
75	1	5	1	2	3	15
76	1	5	1	2	5	15
77	1	5	1	2	4	13
78	1	4	1	2	4	14
79	1	4	1	1	5	13
80	1	3	1	3	3	12
81	1	3	1	3	5	12
82	2	5	1	1	3	12
83	1	5	1	1	3	12
84	1	3	1	3	4	15
85	2	5	1	2	3	15
86	1	5	1	2	5	15
87	1	5	1	2	4	13
88	1	4	1	2	4	14
89	1	4	1	1	5	13
90	1	3	1	3	3	12
91	1	3	1	3	5	12
92	1	5	1	1	3	12

93	1	5	1	1	3	12
94	1	3	1	3	4	15
95	1	5	1	2	3	15
96	1	5	1	2	5	15
97	1	5	1	2	4	13
98	1	4	1	2	4	14
99	1	4	1	1	5	13
100	1	4	1	1	5	13
AVERAGE	1,14	4,21	1,10	1,98	3,92	13,31

ДОДАТОК Б

Результати опитування за методикою Кука-Медлі

№	Недовірливість	Корисливість	Егоїстичність	Нещирість	Цинічність	Вік
1	3	3	4	4	3	12
2	3	4	4	4	2	12
3	2	2	4	4	3	12
4	4	3	5	5	4	15
5	4	2	3	4	3	15
6	3	2	4	4	3	15
7	3	3	4	5	3	13
8	4	3	5	4	4	14
9	3	3	4	4	3	13
10	3	3	4	4	3	12
11	3	3	4	4	3	12
12	3	4	4	4	2	12
13	2	2	4	4	3	12
14	4	3	5	5	4	15
15	4	2	3	4	3	15
16	3	2	4	4	3	15
17	3	3	4	5	3	13
18	4	3	5	4	4	14
19	3	3	4	4	3	13
20	3	3	4	4	3	12
21	3	3	4	4	3	12
22	3	4	4	4	2	12
23	2	2	4	4	3	12
24	4	3	5	5	4	15
25	4	2	3	4	3	15
26	3	2	4	4	3	15
27	3	3	4	5	3	13
28	4	3	5	4	4	14
29	3	3	4	4	3	13
30	3	3	4	4	3	12
31	3	3	4	4	3	12
32	3	4	4	4	2	12
33	2	2	4	4	3	12
34	4	3	5	5	4	15
35	4	2	3	4	3	15
36	3	2	4	4	3	15
37	3	3	4	5	3	13
38	4	3	5	4	4	14

39	3	3	4	4	3	13
40	3	3	4	4	3	12
41	3	3	4	4	3	12
42	3	4	4	4	2	12
43	2	2	4	4	3	12
44	4	3	5	5	4	15
45	4	2	3	4	3	15
46	3	2	4	4	3	15
47	3	3	4	5	3	13
48	4	3	5	4	4	14
49	3	3	4	4	3	13
50	3	3	4	4	3	12
51	3	3	4	4	3	12
52	3	4	4	4	2	12
53	2	2	4	4	3	12
54	4	3	5	5	4	15
55	4	2	3	4	3	15
56	3	2	4	4	3	15
57	3	3	4	5	3	13
58	4	3	5	4	4	14
59	3	3	4	4	3	13
60	3	3	4	4	3	12
61	3	3	4	4	3	12
62	3	4	4	4	2	12
63	2	2	4	4	3	12
64	4	3	5	5	4	15
65	4	2	3	4	3	15
66	3	2	4	4	3	15
67	3	3	4	5	3	13
68	4	3	5	4	4	14
69	3	3	4	4	3	13
70	3	3	4	4	3	12
71	3	3	4	4	3	12
72	3	4	4	4	2	12
73	2	2	4	4	3	12
74	4	3	5	5	4	15
75	4	2	3	4	3	15
76	3	2	4	4	3	15
77	3	3	4	5	3	13
78	4	3	5	4	4	14
79	3	3	4	4	3	13
80	3	3	4	4	3	12
81	3	3	4	4	3	12

82	3	4	4	4	2	12
83	2	2	4	4	3	12
84	4	3	5	5	4	15
85	4	2	3	4	3	15
86	3	2	4	4	3	15
87	3	3	4	5	3	13
88	4	3	5	4	4	14
89	3	3	4	4	3	13
90	3	3	4	4	3	12
91	3	3	4	4	3	12
92	3	4	4	4	2	12
93	2	2	4	4	3	12
94	4	3	5	5	4	15
95	4	2	3	4	3	15
96	3	2	4	4	3	15
97	3	3	4	5	3	13
98	4	3	5	4	4	14
99	3	3	4	4	3	13
100	3	3	4	4	3	13
AVERAG E	3,2	2,8	4,1	4,2	3,1	

ДОДАТОК В

Результати опитування за методикою Томаса

№	Змагання	Прийняття	Компроміс	Уникнення	Співпраця	Вік
1	3	3	2	4	2	12
2	3	3	1	5	3	12
3	3	4	2	4	2	12
4	4	3	3	4	3	15
5	4	3	2	3	2	15
6	3	4	2	4	3	15
7	3	3	2	5	2	13
8	3	3	2	4	4	14
9	4	3	2	5	4	13
10	3	3	2	4	3	12
11	3	3	2	4	2	12
12	3	3	1	5	3	12
13	3	4	2	4	2	12
14	4	3	3	4	3	15
15	4	3	2	3	2	15
16	3	4	2	4	3	15
17	3	3	2	5	2	13
18	3	3	2	4	4	14
19	4	3	2	5	4	13
20	3	3	2	4	3	12
21	3	3	2	4	2	12
22	3	3	1	5	3	12
23	3	4	2	4	2	12
24	4	3	3	4	3	15
25	4	3	2	3	2	15
26	3	4	2	4	3	15
27	3	3	2	5	2	13
28	3	3	2	4	4	14
29	4	3	2	5	4	13
30	3	3	2	4	3	12
31	3	3	2	4	2	12
32	3	3	1	5	3	12
33	3	4	2	4	2	12
34	4	3	3	4	3	15
35	4	3	2	3	2	15
36	3	4	2	4	3	15
37	3	3	2	5	2	13
38	3	3	2	4	4	14
39	4	3	2	5	4	13

40	3	3	2	4	3	12
41	3	3	2	4	2	12
42	3	3	1	5	3	12
43	3	4	2	4	2	12
44	4	3	3	4	3	15
45	4	3	2	3	2	15
46	3	4	2	4	3	15
47	3	3	2	5	2	13
48	3	3	2	4	4	14
49	4	3	2	5	4	13
50	3	3	2	4	3	12
51	3	3	2	4	2	12
52	3	3	1	5	3	12
53	3	4	2	4	2	12
54	4	3	3	4	3	15
55	4	3	2	3	2	15
56	3	4	2	4	3	15
57	3	3	2	5	2	13
58	3	3	2	4	4	14
59	4	3	2	5	4	13
60	3	3	2	4	3	12
61	3	3	2	4	2	12
62	3	3	1	5	3	12
63	3	4	2	4	2	12
64	4	3	3	4	3	15
65	4	3	2	3	2	15
66	3	4	2	4	3	15
67	3	3	2	5	2	13
68	3	3	2	4	4	14
69	4	3	2	5	4	13
70	3	3	2	4	3	12
71	3	3	2	4	2	12
72	3	3	1	5	3	12
73	3	4	2	4	2	12
74	4	3	3	4	3	15
75	4	3	2	3	2	15
76	3	4	2	4	3	15
77	3	3	2	5	2	13
78	3	3	2	4	4	14
79	4	3	2	5	4	13
80	3	3	2	4	3	12
81	3	3	2	4	2	12
82	3	3	1	5	3	12

83	3	4	2	4	2	12
84	4	3	3	4	3	15
85	4	3	2	3	2	15
86	3	4	2	4	3	15
87	3	3	2	5	2	13
88	3	3	2	4	4	14
89	4	3	2	5	4	13
90	3	3	2	4	3	12
91	3	3	2	4	2	12
92	3	3	1	5	3	12
93	3	4	2	4	2	12
94	4	3	3	4	3	15
95	4	3	2	3	2	15
96	3	4	2	4	3	15
97	3	3	2	5	2	13
98	3	3	2	4	4	14
99	4	3	2	5	4	13
100	3	3	2	4	3	13
AVERAGE	3,3	3,2	2	4,2	2,8	

ДОДАТОК Г

Результати опитування виявлення причин агресії

№	Сім'я	Матеріал ьний стан	Контро ль	Суспіл ьство	Однокла сники	Навчан ня і школа	Фізичн ий стан	Війна	Ігри	Вік
1	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
2	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
3	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
4	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
5	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
6	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
7	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
8	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
9	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
10	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
11	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
12	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
13	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
14	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
15	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
16	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
17	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
18	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
19	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
20	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
21	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
22	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
23	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
24	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
25	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
26	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
27	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
28	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
29	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
30	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
31	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
32	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
33	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
34	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
35	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
36	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
37	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
38	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14

39	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
40	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
41	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
42	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
43	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
44	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
45	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
46	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
47	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
48	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
49	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
50	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
51	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
52	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
53	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
54	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
55	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
56	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
57	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
58	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
59	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
60	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
61	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
62	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
63	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
64	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
65	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
66	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
67	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
68	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
69	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
70	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
71	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
72	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
73	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
74	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
75	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
76	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
77	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
78	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
79	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
80	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
81	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12

82	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
83	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
84	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
85	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
86	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
87	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
88	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
89	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
90	5	5	4	5	3	5	5	5	2	12
91	4	4	4	3	2	5	4	4	2	12
92	5	4	4	4	3	5	5	5	3	12
93	5	4	5	4	2	5	4	5	3	12
94	5	5	5	5	3	4	5	5	2	15
95	5	5	4	3	2	4	4	5	2	15
96	5	5	4	5	2	5	4	5	2	15
97	5	4	4	4	3	5	5	5	2	13
98	4	4	4	4	3	5	5	4	2	14
99	5	5	4	3	2	5	4	5	2	13
100	5	5	4	5	3	5	5	5	2	13
AVER AGE	4,8	4,5	4,2	4	2,5	4,8	4,5	4,8	2,2	